

Н. Орловська-Калікіна

УКРАЇНСЬКА РОДИНА

Вид-во «Дніпрова Хвиля»
Мюнхен 1976

Н. ОРЛОВСЬКА-КАЛІКІНА

УКРАЇНСЬКА РОДИНА

В ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ-РЕАЛІСТІВ:
О. КОНИСЬКОГО, І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО,
П. МИРНОГО, В. БАРВІНСЬКОГО, Б. ГРІНЧЕНКА

(Скорочена докторська дисертація)

diasporiana.org.ua

ВИД-ВО
«ДНІПРОВА ХВИЛЯ»
МЮНХЕН 1976

**Gesamtherstellung: R. Kokodynsky, 8000 München 50, Rubinstr. 21,
West Germany, Tel. 150 43 20**

З М І С Т

Розділ	I: Вступ. Дефініція реалізму	7
Розділ	II: Поняття родини взагалі та української зокрема	12
Розділ	III: Значення любови для заложення родини	16
Розділ	IV: Про подружню гармонію в українській родині	25
Розділ	V: Політичні та соціальні причини родинних трагедій в Україні	33
Розділ	VI: Інші (суб'єктивні) причини родинних трагедій	44
Розділ	VII: Українське жіноцтво	66
Розділ	VIII: Закони моралі та українські звичаї	75
Розділ	IX: Індивідуалізм українців. Хата та господарство	84
Розділ	X: Батьки та діти. Інші члени родини	89
Розділ	XI: Висновки та порівняння минулого з сучасним	104
Додаток:	Короткі життєписи та характеристики письменників-реалістів	111
	О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, В. Барвінського, Б. Грінченка	
Бібліографія	141

Примітка: в тексті даної книжки зустрічаються такі, наприклад, скорочення: (Б. 28, с. 47); (Б. 32, т. 4); (Б. 40, т. 8, с. 144) і т. ін. Вони означають: 1. «дивись бібліографічний показчик № 28 сторінку 47-му записаної під № 28-м книги»; 2. «дивись бібл. показчик № 32 та том 4-й записаної під № 32-м книги»; 3. «дивись бібл. показчик № 40, том 8-й, сторінку 144-ту».

I

ВСТУП ДЕФІНІЦІЯ РЕАЛІЗМУ

«Художник повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої цінни, в которому б одбивалась жизнь правдива, але обчищена й гарна в естетичному погляді, освічена вищою ідеєю і щоб була при тому жива, наче сама жизнь».

I. Нечуй-Левицький

Метою даної праці, як і моїм бажанням, є дослідити, якими саме і наскільки правдиво зображені у творах наших письменників — реалістів українські родини з їх членами в різних верствах своєї батьківщини, не оминаючи увагою також і власні письменницькі погляди, якщо останні мають пряме відношення до дисертаційної теми, наприклад, записану Панасом Мирним в його щоденнику думку про шлюб.

Само собою зрозуміло, що далі буде мова про родини українського суспільства, головним чином, саме тих часів, коли п'ять названих у темі авторів були живими свідками життя України, тобто в часи, приблизно, останніх двох десятиліть існування кріпацтва і півсотні років після його знесення.

Правда, деякі твори, наприклад, драми Грінченка — «Ясні зорі», «Серед бурі», «Степовий гість», або оперета Нечуя-Левицького «Маруся Богуславка» і декілька інших, показують нам стан і побут українських родин давноминулих часів (в 16—18-му століттях), одначе, виключати ці твори

з уваги при опрацюванні нашої теми було б, на мою думку, помилкою, бо автори в цих своїх творах про стародавні події, як це видно з об'єктивних даних історії України, художньо, але цілком правдиво, показали, в особах своїх літературних героїв, такі типові риси української вдачі, які залишились, майже незмінними, з старих козацьких і, навіть, княжих часів до днів українських визвольних змагань в нашому столітті, зокрема: патріотизм, релігійність, любов до рідної хати, і т. д.

Сьогочасні читачі творів Кониського, Нечуя-Левицького, Мирного, Барвінського, Грінченка не можуть не примітити, що творчість усіх цих письменників відноситься, в переважній своїй більшості, до сільського населення. Ця обставина може декого здивувати, але дивного в цьому немає нічого, якщо врахувати, що вся Україна на початку 19-го століття була, в основному, *селом*: лише 7 відсотків її населення жило в містах і містечках, а 93% — в селах. Навіть через 100 років, уже перед революцією, ця пропорція змінилась дуже незначно: сільських мешканців було 82 відсотки, не дивлячись на такі важливі соціальні зміни, як знесення кріпацтва в 1861 році, значний розвиток промисловости, а також появу на арені міського громадського життя значної кількості українських інтелігентів (учителів, лікарів, офіцерів та різних «чиновників»), вихованих змалку в колісках сільських та хуторських хат.

Поруч із цим, до вияснення в передмові проситься ще й те, чому запропонована мені дисертаційна тема про українську родину вимагає звернутись до творів зазначених в ній п'яťох пись-

менників-реалістів, починаючи з О. Кониського, але минає творчість велетня української літератури — Івана Франка. Відповідь на це, як мені відомо, криється в тому, що видатні літературознавці розходяться в поглядах на те, до якої літературної течії треба відносити твори Франка: до реалізму, чи до особливого, більш модерного, напрямку в українській літературі. Пов'язана назвою теми, я твори Франка брати в основу моєї праці, певна річ, не можу й не буду, але в деяких місцях все таки дозволю собі на них посилатися, як на авторитетне підтвердження того або іншого явища.

Що ж торкається Кониського, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Грінченка та Барвінського, то їх, як видатних представників реалістичного напрямку в літературі, визначають всі, без винятків, літературознавці і критики, як вільні в своїх думках і висловленнях, наприклад, О. Огоновський, С. Єфремов, Н. Петров, О. Барвінський, Б. Романенчук і др., так і закріпачені комуністами радянські літературознавці — Д. Чалий, Н. Крутікова, О. Білецький, І. Пільгук, В. Борщевський, М. Сиваченко, О. Дорошкевич, М. Пивоваров та інші.

Така однозначність висококваліфікованих фахівців у галузі української літератури, та й назва теми, дають мені право, без власних спеціальних досліджень, виходить з презумпції, що п'ять зазначених у темі письменників є дійсно визначні адепти, так званого, реалізму, тобто гарячі послідовники того напрямку в літературі, що зобов'язує письменників вірно відображати спостережене та показувати останнє в найбільш характерних проявах, при чому так, що, поряд з правильною пере-

дачою деталів, автори повинні правдиво освічувати типові характери в типових обставинах.

З приводу цього надзвичайно проречисто сказав Нечуй-Левицький в 1878 році в своїй публіцистичній статті «Сьогочасне літературне прямування». Визначивши для тогочасної української літератури три принципи — реалізм, національність і народність — він написав, що кожний український письменник має бути письменником-реалістом, себто *«фокусом для своєї громади . . . Осередком випнутото або увігнутого скла . . . В його душі повинно відсвіжитись і перетворитись українське життя, що кипить або що плісніє кругом його . . . А коли ж письменник хоч трошки чує себе українським громадянином, часткою українського народу й українського громадянства, він повинен мати за святу повинність одсвічувати в своїй фантазії, в своєму серці ту громаду, що роїтья кругом його, радіти її радістю, плакати її слізьми, а не перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужого, неукраїнського життя».*

Як це загальновідомо, реалізм прийшов поступово на зміну романтизму, а тому письменники-реалісти, природно, віддали в своїх творах деяку данину і романтизму. Стосовно до цього Леся Українка в листі від 27 січня 1903 року до її матері (Олени Пчілки) влучно висміяла спроби деяких критиків неодмінно укладати творчість письменників в прокрустове ложе певного літературного напрямку: *«Хіба люди ставили собі планом, пише вона, оце у нас романтизм, а потім буде натуралізм, а потім новоромантизм . . . реалізм і романтизм еднається в лиці одного автора на тисячі*

прикладів у всіх літературах, і се зовсім законне єднання». (Б. 57, т. 10, с. 117).

Приведена думка Лесі Українки відноситься безперечно і до наших (по темі) п'ятох видатних письменників-реалістів, твори яких, хоч і мають в собі де-не-де сліди романтизму, але захоплююче правдиво змалювали життя України в дореформений (при кріпацтві) і в пореформений часи та дають нам змогу ясно собі уявити українську родину однієї і другої доби. Певна річ, що така уява буде тим ясніша, чим більш її пов'язати із знанням історії нашої батьківщини або хоч підсумків її, викладених, наприклад, в «історії України» Івана Холмського, який на сторінках 355—360 підкреслив три дуже важливі моменти розвитку України, а саме: *перший* — як розвинулася і виявилася національна індивідуальність українців; *другий* — яких форм набирала державна організація, включаючи польський та московський «протекторати» з їх злочинствами і невимовно жорстоким та страшним кріпацтвом; та *третій* — до яких досягнень дійшла українська культура. «Чужоземні подорожники, що бували на Україні в перших десятиріччях ХІХ століття, читаємо у Холмського, відзначають, як особливі прикмети, українців вроджену інтелігентність, незвичайну музикальність, в господарчому житті — енергію і підприємливість, у відносинах до чужих — гостинність і ввічливість, незвичайну свободолюбність, нехіть, а то й ненависть до поляків і росіян». (Б. 61, с. 356).

Тяжкий історичний шлях пройшла Україна, але залишилась жива і здорова, як окремий народ,

прямує, по словам Шевченка, «до своєї правди». Від політичної і етнічної смерті її спасла українська родина (в збірному розумінні), яка зберегла і рідну мову (при школах виключно з чужою мовою), і релігійність, і любов до свого милого краю. От про цю родину, увіковічену в творах письменників-реалістів і буде мова в наступних розділах цієї праці.

II

ПОНЯТТЯ РОДИНИ ВЗАГАЛІ І УКРАЇНСЬКОЇ ЗОКРЕМА

«Суспільство без родини як дерево без коріння... Без родини людина не є людиною, чоловік не є чоловіком, жінка не є жінкою, а суспільство не є суспільством».

Йоганес Месснер

Родина — ця колыска доброго і недоброго — ще від перших часів «*homo sapiens*» є такою клітиною людства, без якої не могло б існувати ніяке суспільство і ніяка держава, а були б тільки якісь людські отари. Легальна родина уявляє собою групу, котра має постійне співжиття, апробоване або існуючим законом, або звичаєм, заступаючим закон, по-друге, складається з осіб пов'язаних кровним спорідненням (в певних ступенях), а також спорідненням через шлюб, усиновлення, удочеріння або прийми, по-третє, мешкає, як правило, під однією покрівлею, і, по-четверте, охоплює чле-

нів співпрацюючих між собою згідно з родинним внутрішнім поділом обов'язків і завдань, найголовнішими з яких є родження, утримання і виховання дітей.

Форми родин і одружень залежать від суспільного ладу того чи іншого народу, від економічних умов останнього, від звичаїв та релігійної приналежності.

Залежно від числа членів і характеру їх споріднення, родина має назву або малої, або великої. Мала родина включає в себе батьків і неодружених дітей, велика ж родина обіймає батьків і всіх їх нащадків, тобто складається принаймні з членів трьох поколінь по прямій лінії.

З огляду на успадкування суспільної позиції та майна, родини бувають патріархального і матріархального типу. При патріархаті батько займає в родині головну позицію, від нього виводиться спорідненість і після його смерті настає спадкоємство майна. При матріархаті головою родини є мати з тими правами, які батько має при патріархаті. Це стосується до великої і малої родини.

Відповідно існуючим порядкам подружнього життя, родина у одних народів буває моногамічною, у других — полігамічною. Перша побудована на подружнім співжитті одного чоловіка з однією жінкою і охоплює, в основному, цивілізоване суспільство, зокрема християн, друга — це родина з подружнім співжиттям одного чоловіка з більшим числом жінок (в Африці і Азії), або однієї жінки з більшим числом чоловіків (в Тибеті, Цейлоні, Борнео).

В залежності від походження сторін, подруж-

зя буває ендогамічне або екзогамічне. Перше — це подружжя, при якому сторони походять з однієї групи, роду, касти чи верстви, друге — коли сторони походять з різних суспільних груп.

Родина у всі часи і у всіх народів сповняла і сповнює багато функцій, з яких три є основні, а саме:

а) *біологічна функція* (продовження людського роду), про яку німецький соціолог фон Візе пише: «родина є передусім організацією для поширення людського роду; головними силами, що тут діють є статевий потяг і природна любов матері до дітей»;

б) *господарча функція*, що є підставою існування і розвитку родини шляхом забезпечення членів родини засобами до існування;

в) *виховна функція*, тобто впливи родини на окремих своїх членів (особливо дітей) щодо збереження традицій, звичаїв, моральних чеснот і т. п.

Все вище викладене в цьому розділі є коротко згадані наукові погляди на родину — то однакові для родин усього світу, то альтернативні. Щодо, зокрема, української родини, то відносно наукових висновків про неї довідуємось з надзвичайно переконливих підсумків д-ра Янева під назвою «Українська родина» (Б. 10, т. 1, с. 1134—1136). «Вирішальним чинником у формуванні української родини, пише д-р Янів, є приналежність української нації до індивідуалістичного культурного циклу . . . українська родина є мала родина; вона складається з батьків і неодружених дітей; одруження дітей веде в засаді до заснування нової сім'ї з усіма зовнішніми ознаками (власна хата, окремий земельний наділ)».

В тих же підсумках читаємо, що «високі вимоги до родини зумовили те, що подружжя старанно добиралися й шлюби були моногамічні» та побудовані на добровільних засадах.

Далі, на основі наукових досліджень, д-р В. Янів пише, що «статева мораль на Україні досягає високого рівня... що велику роль в збереженні статевої моралі грає громадська думка, засудження якої явно звертається проти порушників ладу... що на утривалення моногамії й поглиблення статевої моралі мало величезний вплив заведення християнства».

Нарешті, д-р Янів відмічає, що «шлюби на Україні базуються на взаємній пошані й, власне кажучи, на рівності обох партнерів» та що «в українців виразно виявляється нахил до індивідуального землеволодіння й до приватної власності».

І от, лише тепер, коли у нас перед очима стоїть історична наукова істина про українську родину і ми маємо легку можливість порівняти з цією істиною художню правду про те ж саме в творах наших п'яти високоповажних письменників-реалістів і зробити висновки не тільки про українські родини, але й про те, чи можливо віднести твори згаданих письменників до вірогідних літературно-художніх картин та малюнків з життя українських родин, я дозволю собі думками покинути американські і європейські хмарочоси та вступити в милі нам українські хатини бідолашних вдов і сиріт, в хати Кайдашів, Джерь, Варениченків, бідних москочок, сільських батюшок, не минаючи також учителів, професорів та інших українських інтелігентів, робітників і звичайних селян-хліборобів.

III

ЗНАЧЕННЯ ЛЮБОВИ ДЛЯ ЗАЛОЖЕННЯ РОДИНИ

«Любов — це внутрішня запорука нерозривності подружжя».

д-р В. Янів

На просторах Русі-України, з перших часів прийняття християнства аж до окупації України московською комуністичною владою, законний шлюбний зв'язок оформлювався, без усякого втручання світської влади, церковним вінчанням. Останнє ж здійснювалося Церквою, виходячи з формального припущення, що сторони прийшли до вінчання по добрій волі і з обопільною любов'ю, хоч фактично ні того, ні другого, в широкому їх розумінні, іноді і не бувало, як наприклад, в шлюбі Малані з Порфіром («Скошений цвіт» В. Барвінського), або Лукії з Грицьком Коломійцем (оповідання Б. Грінченка «Підпал»).

Зупинившись на слові «любов», не можна оминути те, що до цього часу не найшлося в світі такого велетня розуму, який би дав універсальну, загально визнану дефініцію любови чоловіка до дружини або парубка до дівчини чи навпаки, бо число різновидів кохання (любови) на землі є не менше, чим кількість чоловічих та жіночих сердець. З цієї причини, уникаючи безнадійність шукань дефініції любови (кохання), обмежимося тим, що будемо говорити лише про прояву та силу любови, маючи на увазі, що вона, як явище, є загально відома і належить, в її правдивому розумінні,

до властивостей людини, безперечно, духовних. Недарма Шекспір сказав, що «любов надає шляхетність, навіть, і тим, кого наділити шляхетністю природа відмовилась».

Спроби матеріялістів трактувати любов як один з елементів статевих відносин легко розбиваються уже тим, що більйони таких відносин, як це добре відомо криміналістам, лікарям, хазяїнам домів розпусти та й іншим, проходять далеко за межами того, що зветься любов'ю. Інакше кажучи, остання не з'являється необхідною складовою частиною статевих зносин. Отже повторюю: любов — це властивість духовна, яка, між іншим, благородно впливає і на статтеві відносини. Тому-то в Посланні ап. Павла до ефесян (глава 5-та) читаємо: «Чоловіки повинні любити своїх жінок, як свої тіла», тобто як самого себе, а Джузеппе Мандзіні сказав так: «Мужчина і жінка — це ті дві ноти, без яких струни людської душі не дають правдивого і повного акорду».

Під впливом індивідуалістично-романтичного складу характерів українців та давньої християнізації їх, в Україні з давніх пір подружжя добиралися старанно, як правило, по взаємній любові. Це дуже яскраво відбилося в творах названих в темі письменників. Згадаймо:

Приклад перший. Одного вечора, виходячи од Романа, Денис нишком сказав Насті в сінях: «Бери відра та виходь до кринці по воду: маю тобі щось сказати». Коло криниці у Дениса з Настею була так розмова:

« — Чи ти ж мене любиш, як і попереду любила,

чи, може, вже й забула про мене? Може вже нагледіла інші чорні брови, інші карі очі?

— І не нагледіла і не нагляджу. Як не буду твоя, то й нічия не буду.

— А як тебе свататимуть восени інші парубки?

— То усім хлопцям дам гарбуза... Присилай старостів ще раз. Може, вже мати переіначила та передумала.

— Зоре ти моя ясна! ти мені одна світиш і світитимеш для мене, поки й мого віку. А як зайдеш, моя зоре, за хмари, то й сонце навіки зайде для мене і я вмру за тобою, — сказав Денис».

Скоро після цієї розмови Денис і Настя щасливо одружилися (з повісті Левицького «Не той став» — том 6-й творів).

Приклад другий. Комашко каже Мавродіну: «Хіба ви й не знаєте, чого я зітхнув? Згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя за неї, неначе тінь моя за нею слідком ходе... наче сонце, освітила вона мою душу, звеселила серце, закрасила життя, збудила потяг до чогось вищого, кращого. Любов — велика психічна сила!» Через деякий час Комашко і Саня Навроцька, полюбивши Комашку, одружилися (з повісті Левицького «Над Чорним морем» — том 5-й творів).

Приклад третій. Обраний на похоронах батька в священики на батьківське місце Харитін Массаківський повинен був, по православним канонам, до того, як прийнять парафір, одружитись. Одна з матушок, присутніх на похоронах, порадила йому взяти за дружину Онисю Прокоповичівну. «Почувши це імення, Харитін, як написано в повісті, липнув засоромленими очима й знов опустив

їх до долу. Перед ним в одну мить, неначе бискавка, блиснув Онисин вид. Він згадав її й забув навіть на той час за смерть і похорон батька. Раз він бачив її в Богуславі на ярмарку й од того часу не міг її забути».

Коли Харитін приїхав сватати Онисю, то між нею та її батьком була така розмова:

« — чого я до його вийду? Не бачила зроду дяків, чи що? — сказала Онися.

— Та його вільшаницька громада обібрала на свою парафію за священника. Оце думають їхать в Київ до владики з прошенням. Ти лиш, дочко, не дуже кирпу гни та мерщій виходь до гостя.

— Хіба так! Як буде священником та ще в Вільшаниці, то й вийду, — сказала Онися».

Одначе, вневдовзі митрополит, ігноруючи обрання громадянами священника, призначив на парафію в Вільшаницю академіста Балабуху. Тоді вже Онисіна мати не хотіла видавати заміж за Харитона свою Онисю, але остання кріпко полюбила свого скромного жениха Харитона і стала рішуче суперечить матері:

— Я його люблю й за його піду заміж, хоч би я навіки зосталась дячихою.

— Бо не підеш, бо ми тебе не оддамо!

— Я й сама піду!

— Пхну на того дурного дяка! Та він же обміняв святий хліб (при сватанні), а до тебе й слова не промовив. Ото знайшла розум!

— Тим він мені і сподобався. Якби в його був язик такий довгий, як в мене, я б йому наклала повний віз гарбузів, як вашому академістові. Я й сама наговорю за трьох... Я Харитона люблю й

більше ні за кого не піду заміж, окрім його, хоч би до мене приїхало двадцять академістів». Прошло небагато часу і Онися стала дружиною Харитона, з яким жила душа в душу (з повісті Левицького «Старосвітські батюшки та матушки», том 4-й творів, стор. 42, 65, 66, 105, 125).

Приклади: 4-й, 5-й, 6-й. В деяких творах Левицького читаємо про одруження, викликане ніжною любов'ю з першого погляду, а саме: в повісті «Микола Джеря» (шлюб Миколи і Немидори), в повісті «Бурлачка» (шлюб Василини з Михальчевським), в повісті «Кайдашева сім'я» (шлюб Малашки з Лавріном) — див. (Б. 40, т. 3, с. 34, 143, 300).

Приклад 7-й. В оповіданні Левицького «Хрестини» читаємо про шлюб по щирій любові Наума з Хотиною, яка, на велике горе закоханому в неї Наумові, після перших пологів померла (Б. 40, т. 8, с. 199—210).

Приклад 8-й. В п'есі Левицького «На Кожум'яках» читаємо таку зворушливу розмову старого Рябка з його старою дружиною:

«— Що це з тобою сьогодні сталося! Та нащо ж ти мене брав, коли в мене і ніс, як у чорногуза, і язик, як колода, і розум десь дівся?

— На те брав, що було треба... бо полюбив тебе, моя старенька». (Б. 40, т. 9, стор. 222).

Приклад 9-й. В оповіданні Грінченка «Хатка в балці» бачимо палку любов бідняка Демка і дочки багатиря Корнія — Марти, любов, яка не тільки перемогла спротив старого Корнія проти шлюбу дочки з Демком, але привела до того, що Корній віддав Демкові і дочці право вести всі справи його господарства по їх поглядам (Б. 11, т. 1).

Приклад 10-й. В повісті «Соняшний промінь» Грінченко показав зворушуючий глибиною любови шлюб Марка і Катерини, яка через декілька місяців після одруження вмирає від сухот з такими словами: «Знаю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо знаю, як це тяжко мені... Не журись, не плач милий! Я вірю в життя на тому світі. Я завсіди в нього вірила, а тепер ще дужче» (Б. 13, с. 133).

Приклади: 11-й та 12-й. В повісті Грінченка «На розпутті» спочатку показано шлюб по невдалому взаємному коханню Гордія Раденка з Ганною, а через два роки після самогубства Гордія — щасливий шлюб Ганни з Демидом Гайденком теж по любові. (Б. 12, т. 2, с. 1—160).

Приклади: 13-й, 14-й та 15-й. Письменник О. Кониський в його творах також відтінив, що в Україні родини виникали, як правило, по шлюбам внаслідок любови сторін. Відповідно цьому бачимо: шлюб по любові Катрусі і Данила в повісті «Надії» (Б. 34), щасливий шлюб по ніжній любові Бориса Гало і Тані з оповідання «Непримиренна» (Б. 33) та такий же шлюб Тосі і Пригари з роману «Грішники» (Б. 32).

Нарешті і П. Мирний в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» блискуче показав, що шлюб Чіпки і Галі відбувся внаслідок характерного для українців романтичного кохання парубка й дівчини. Глава перша («Польова Царівна») частини першої названого роману є чудова ілюстрація цього.

Звичайно, що природне прагнення до шлюбів по любові вимагає свободи вибору дружини, але не всі батьки мали однаковий погляд на любов і

їх погляди іноді (добре, що нечасто!) стояли на перешкоді шлюбом по добрій волі. Це знаходить собі підтвердження, наприклад, у П. Мирного в п'єсі «Перемудрив», де старий Храпко в 3-й дії каже синові: «Хіба тільки ті беруться, що любляться? Любов — то дурниця! Треба щоб жінка чоловіка свого знала та закон держала... Он чого треба... Поживеться — полюбиться!»

До яких тяжких наслідків приводять шлюби без любови, по будь-яким причинам, я спеціально спинюсь в розділі 6-му даної праці, тут же тільки скажу, що діти, як це видно з творів наших письменників, чинили батькам досить енергійний спротив, якщо батьки примушували їх до шлюбів з немилим чи з немилою, або коли противились одруженню своїх дітей з любимим чи любимою. Такий спротив бував дуже показовим, бо діти українців здебільшого були по натурі слухняними, а по-друге, спротив батьківській волі був пов'язаний з можливістю тяжких для ослушника чи ослушниці матеріальних і моральних наслідків: позбавлення виділу, обмеження приданого, відмова в благословенні, відмовлення влаштувати традиційне шлюбне весілля, і т. п.

Опір батьківським заходам заборонити дітям бажаний їм шлюб, здійснювався синами та дочками по-різному. Так, наприклад:

а) Роман з повісті Левицького «Не той став» на пораду матері відмовитися від шлюбу з Соломією, відповідає: «Думав я, мамо, думав, але ніколи не передумаю, або до Соломії буду слати старостів, як ви поблагословите, або ні до кого» (Б. 40, т. 6, с. 321). Перемір Роман.

б) В тій же повісті на сторінці 364-тій читаємо: «Як не віддасте мене за Дениса, то я, мамо, ні за кого не піду. Десять гарбузів дам парубкам, а заміж ні за кого не піду, сказала Настя і твердий голос її задрижав, а на очах виступили сльози». Перемогла Настя.

в) В повісті Б. Грінченка «Хатка в балці» багач Корній протривався кохання його дочки Марти з бідняком Демком; одного разу він крикнув на Марту: «Чуєш ти? Я на тобі ломаку поламаю . . . Викинь його з думки . . .» На це Марта батькові відповіла: «То ваша сила, тату . . . та тільки ломакою нічого з душі не виб'єте». Врешті решт перемогла Марта. (Б. 11, с. 409).

г) В п'єсі П. Мирного «Перемудрив», Галя, протривавшись волі батька взяти шлюб з нелюбом Печарицею, покинула батьківську хату. (Б. 39, т. 6).

В Україні батьки взагалі, за невеликими винятками, дітей до шлюбу не примушували і шлюбом по уподобанням дітей перешкод не робили, а лише давали поради, іноді, правда, надміру енергійні. На цьому ґрунті, хоч і зрідка, але бували випадки, що з деспотичними чи надмірно впертими батьками діти рвали відносини. Дивного тут нічого не має, бо в Україні любов серед молоді часто виростала до самопожертви, доводячи людству, що любов дійсно сильніша ніж смерть. Це ми бачимо і в творах письменників, наприклад: в оповіданні О. Кониського «За кригою» (смерть Юрка при рятуванні Ганни), в драмі Б. Грінченка «Степовий гість» (риск своїм життям Наталі задля спасіння милого), і т. д.

В скрутному стані, коли на перешкоді одружен-

ню з любим чи з любою вставали непоборимі обставини, то в відповідь на них іноді бували самогубства (смерть Орисі в повісті Грінченка «На розпутті»), іноді — злочини (убивство Домахою землеміра в повісті Кониського «Не люби двох»), іноді — моральний занепад (алкоголізм Івана Левадного в оповіданні П. Мирного «П'яниця»), але в більшості випадків, під релігійним впливом, сердешна рана поступово гоїлась, залишаючи на все життя слід.

Що торкається любови осіб одружених, то про силу і ролю її в збереженні і процвітанні родини, мова буде далі — в розділі IV-му.

Опираючись на все те, що мною на останніх сторінках тут сказано, можна категорично ствердити, що в Україні любов поміж молодими людьми в досліджуемий нами час була могутнішим фактором виникнення нових родин в подавляючій більшості шлюбів (винятки — рідкість!). Значення цього є величезне: воно полягає в тому, що одруження по любові стають невдалими лише як виняток, а звичайно бувають або щасливими, або досить нормальними, випадків же щасливої родини в наслідок шлюбу без любови сторін, ні практичне життя, ні твори наших письменників-реалістів нам не показують. Чуже ж «стерпиться — слюбится» свободолюбивою Україною могло б бути прийняте лише з перестановкою слів: «якщо злюбиться, то і стерпиться».

IV

ПРО ПОДРУЖНЮ ГАРМОНІЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РОДИНІ

«З добрим подружжям і горе розгорюєш».

(Українська приказка)

Продовженням дошлюбної любови після одруження, в Україні буває здебільшого гармонійне або просто нормальне подружнє життя.

Гармонія в українській родині це є вірна любов та заснована на ній взаємна пошана подружжів, а коли ще маються й діти, то і побудоване на 5-й заповіді та на Посланні апостола Павла до ефесян християнське ставлення дітей до батьків та батьків до дітей, а також і добрі взаємини дітей проміж собою.

Про взаємовідносини батьків і дітей буде йти спеціальна мова в розділі IX-му («Батьки і діти»), тут же в цьому питанні я обмежусь лише побіжним поглядом, скупчивши увагу на взаємовідносинах батьків та матерів, від чого, в найбільшій мірі, залежало та й залежить або добре або погане становище усієї сім'ї.

Родинна гармонія в Україні, як свідчать твори наших письменників, була скоріше правилом, чим звичайністю. Приклади слідують.

О. Кониський в романі «Грішники» показує нам ніжну любов Тосі Пащенкої та лікаря — хуторянина Артема Пригари, які після шлюбу культурно вели своє з'єднане господарство, турбуючись одночасно і про добробут селян свого села. У того ж

письменника в оповіданні «Хвора душа» Оришка, згадуючи свого померлого чоловіка Антона, каже, що він мав тільки дві вади — в розмовах чортів згадував та лаяв панів. Якби не ці «дві вади», сказала Оришка, то вона з Антоном не зазнала б «ниже єдиної хмарної години». В оповіданні «Надії» Кониський показав Данила й Катрусю майже бездоганим подружжям, яке своєю взаємною любовію наближається до ідеального. Нажаль дуже передчасна смерть Данила це подружжя розбила.

В повісті Грінченка «Під тихими вербами» показано Зінька і Гаїнку, як і у Кониського, надзвичайно гармонічним подружжям; подібні ми зустрічаємо також в його повістях: «На розпутті» (Ганна та Демид Гайденко) і «Соняшний промінь» (Катерина та Марко Кравченко).

В драмі Грінченка «Серед бурі» ми бачимо полковника Коваленка, котрий перед військовим судом приймає на себе вину дружини Оксани. Не дивлячись на протести Оксани та її покази, що винна вона, судді-зрадники засудили Коваленка до страти. Ризикуючи після цього своїм життям, Оксана не тільки рятує свого чоловіка-лицаря від смерті, але цілком реабілітує його в очах усього війська, сама ж умирає від кулі викритого нею зрадника.

В повісті «Дві московки» Левицький висвітлює подружню гармонію в житті Ганни і Василя. Згадаймо хоч би таку їхню розмову:

« — Тільки Бог зна, чи довго я хазяйнуватиму отут в своїй господі! Не тепер, то в четвер мене повернуть до війська, а я покину і хазяйство, і

тебе, моя доле, і хто зна, коли мене Бог поверне до своєї господи!»

«Ганні кольнуло в грудях коло самісінького серця, зітхнула вона і похнюпила голову...»

« — Не хотілось би йти знов до війська, — казав далі Василь. Не люблю мені бути москалем... Не люблю я швендяти по світу між чужими людьми, по чужих хатах. Люблю я своє село, своє хазяйство, свою хату — та тебе, моя доле». (Б. 40, т. 1, с. 68).

У Левицького ж в повісті «Бурлачка» про життя Василини з Михальчевським написано так: «Тихе життя у сім'ї з добрим ласковим чоловіком, з доброю свекрухою, у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину в теплі та у добрі. Все минувшє життя здавалось для неї якимсь важким сном, що снівся довго-довго, але минув, як тільки ранок розігнав ніч...» (Б. 40, т. 3, с. 295).

Всупереч поглядам деяких літературознавців (див. Б. 28, с. 232), родинне життя Миколи та Немидори з повісті Левицького «Микола Джеря» прикладом подружньої гармонії я не беру, оскільки гармонії в йому не вбачаю. Недаром же тоді, як Микола тікав із села, Немидора сказала: «Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити!» Також недаром дочка Люба після того, як Микола через 20 років повернувся додому, насилу звикла звати Миколу Батьком. Він *«так і зостався для неї чужісіньким чоловіком за все його живоття»* (Б. 40, т. 3, с. 137). І як же не «чужісіньким», коли за 20 років він не спромігся нічим ні допомогти дружині й дочці, ні, навіть,

дати про себе вісточку... Обіцянку відвідати родину, хоч би вночі, Джеря забув...

Микола Джеря в деяких відношеннях, без спору, заслуговує оцінки позитивної, але місця серед добрих сім'янинів йому, безперечно, нема.

В повісті Левицького «Хмари» студенти академії якось вели розмову про те, які у них будуть колись дружини. І от росіянин з Тули Воздвиженський каже: «Коло мене жінка буде ходить навшпиньки, на одних великих пальчиках... А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморить все в домі... Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити... Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не даватиму до рук! Сам справлятиму одягу, яку треба буде...» На це українець Дашкович крикнув: «Ти деспот!» (Б. 40, т. 2, с. 17).

Певна річ, що з такими поглядами на родинне життя і дружину, як у Воздвиженського, з його симпатіями до московського «Домострою», збудувати в свободолюбивій Україні подружню гармонію було завжди виключено. В практичному житті «ідеї» Воздвиженського перекликаються з нищівно висміяними Левицьким думками Ониська в оповіданні «Неслухняна жінка», в якому теща каже Ониськові так: «Ото, сину! як не чеплятимешся дурнісінько до Варки, то вона незабаром і вернеться до тебе знов. А як будеш бундючиться та коверзувать по-панські та вередувати, то я вже не знаю й не відаю, як воно буде далі в вашій хатині. Ти набрався панських примхів, служачи в пана за лакея, то через те збавив собі свої селян-

ські нориви. Ти ще молодий, то ще гаразд і не втямив, що ти не пан, а твоя жінка тобі не слуга, а вірна дружина й тобі рівня... твоя жінка не бере ж у тебе ніякої плати за службу... ти працюєш на полі, а вона готує обід та вечерю вдома, це ж не гулянка, а та ж таки робота й тупцяння коло печі, як тобі твое тупцяння та ходіння за плугом чи за ралом». (Б. 40, т. 9, с. 426). Ця розмова теці з Ониськом скінчилася тим, що останній визнав свою неправоту, а тоді Варка вернулась до нього.

Отже, українські нормальні погляди щодо гармонії в подружнім житті зовсім відмінні від міркувань різних «воздвиженських». В цьому ми упевняємось з цілого ряду приведених вище прикладів, а також з цитованих тільки що слів теці до її зятя Ониська та з висловлювань багатьох літературних героїв наших письменників-реалістів. Так, наприклад, в оповіданні Левицького «Приятелі», коли Гуляй, що увесь час ворогував з своєю жінкою, спитав Ковалю, як останній досягає того, що у нього завсіди зберігаються добрі відносини з своєю дружиною, то почув таку пораду: «Як моя жінка розсердиться та розкричється, то я як почну ходити коло неї, та тихенько, та любенько, та говорю ласково, то вона й осядеться. А як я розсерджусь та розкричусь, то й вона зараз защебече, як ластівка, сяде коло мене, та обніме мене, та пригорне, то я й прохолону, мов літом в холодку під черешнею. Отак і ти, куме, роби, то все буде гаразд». (Б. 40, т. 4, с. 29).

На цю саму тему, теж в повісті Левицького («Над Чорним морем») висловився Комашко. Він

сказав так: «По-моему, жінка в сім'ї повина бути вільною й жити по своїй волі й по своїй вподобі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що сім'я та любов накладає золоті кайдани. Але мені здається, що чоловік та жінка не почувають тих кайданів, коли між ними є щира любов». (Б. 40, т. 5, с. 226).

Висловлення й поступовання Комашки та раниці згаданих — Гайденка, Гало і других — дають нам право зробити висновок, що гармонія в українських родинах не була явищем випадковим, впливаючим з безконтрольних почувань серця окремих осіб тільки, а з'являлась наслідком як любови подружжів, так і широкої ідейної течії в усій Україні про рівність в родині чоловіка і жінки, із збереженням за першим, так би мовити для представництва, назви «хазяїна», «господаря», «голови родини» з фактичним положенням в подружжі «першого серед двох рівних». При такому стані речей всі важливі справи родини, особливо відносно дітей, обмірковувалися і вирішувалися батьком і матір'ю спільно. З приводу цього в драмі Грінченка «Ясні зорі» Аміна, згадуючи Україну, батька й матір, каже Фатимі:

«Я згадую... я пам'ятаю, — мати
В нас батькові дружиною була,
Порадниця у хаті — не рабиня,
.
Там вільні всі у нас жінки й дівчата,
Там вільною і я була... і я!

(Б. 14, дія друга)

Правда, офіційні закони окупантів давали чоловікові більші права, чим жінкам, але звичаї і суспільна думка цю різницю ігнорувала і лише незначна кількість чоловіків нею користувалась.

Як уже говорилося, головним завданням родини є спільне співжиття подружжів, родження, утримання і виховання дітей. Це завдання найліпше може виконати сім'я, коли в ній життя є гармонійне, а для останнього конче потрібно: правдива і чиста любов чоловіка і жінки, їх взаємна пошана, висока моральність, почуття обов'язку кожного одного з подружжів супроти другого і обох супроти дітей, спільне піклування про свою хату, хазяйство та виховання нащадків.

Важливу ролью для подружньої гармонії також мають: приблизно рівний загальний розумовий розвиток сторін, спільні духовні інтереси, однакова національність, тотожність політичних переконань і, нарешті, такий добір інших якостей, характерів та вдачі подружжів, про який не можна було б сказати словами одного соціолога, що люди купують собі чоботи з увагою більшою чим та, коли вибирають дружину. Під цим кутом зору гармонічне життя подружжів, що взяли шлюб по любові з першого погляду, належить вважати щасливим випадком, бо коли двоє людей, пов'язаних шлюбом, розходяться між собою в освіті, в ідеях, в нахилах, в звичаях чи в поглядах на основні практичні питання життя, тоді родинні чвари і страждання однієї сторони, а часто і обох разом, робляться майже неминучими.

В добу, змальовану нашими письменниками-реалістами, вся Україна, відмінно від багатьох су-

сідніх народів, не дивлячись на її скрутне політичне становище і тяжкі соціально-обставини, складалась з вповні нормальних, гармонічних родин. Винятки з цього (Сиваші, Кайдаші та Раденки), хоч вони є й типові, але зустрічались рідко і викликали в суспільстві здивовання.

Без перебільшення можна сказати, що гармонічність українських родин була скорше загальним правилом, ніж частим явищем. Таке узагальнення я дозволяю собі зробити не тільки на основі прочитаних творів письменників-реалістів, але й тому, що такий визначний дослідник, як д-р Янів, в своїй праці «Українська родина» (Б. 65) нам показує і називає найважливіші причини, що сприяли родинній гармонії стати в Україні звичайною нормою. Ці причини д-р Янів бачить в любові та в рівності сторін подружжів, тобто якраз в тому, що в даному розділі цієї дисертації і було об'єктом моєї уваги.

Слідуючі два розділи (V-ий та VI-ий), в яких аналізуються обставини, що руйнували родини, автоматично й конкретно доповнюють (по протилежності) перлік умов сприяючих існуванню родинної гармонії.

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІЯЛЬНІ ПРИЧИНИ РОДИННИХ ТРАГЕДІЙ В УКРАЇНІ

*«В своїй хаті — своя правда
і сила, і воля».*

Т. Г. Шевченко

Напруження, конфлікти, кризи та трагедії в українських родинах, як це зображено в творах письменників-реалістів, виникали з різних причин: політичних, соціальних, психологічних, національних, побутових та інших. В цьому розділі будуть обговорені перші два роди причин, а про останні мова буде в розділі шостому.

Головною політичною причиною родинних трагедій в Україні з давніх часів було те, що Україна, втративши самостійність, знаходилась, в тому або іншому ступені, в політичному поневоленні, то у татаро-турецьких, то у польських, то у московських окупантів. Згубні впливи цієї обставини на руйнування українських родин, прямі і посередні, полягали, перш за все, в тому, що загарбники розташовували в Україні свої військові частини з усіма від цього наслідками, а саме: жорстокості по відношенню до населення, непошанування дівочої чести українок, численна поява «покриток» від вояків-чужинців, зруйнування подружжів військовими спокусниками, і т. п.; по-друге, в заведенні в Україні такого соціального ладу, який руйнував сім'ї підневільних аборигенів страшною злиденністю і, нарешті, — беззахистністю населення проти економічних, фізичних та моральних знущань,

проти звірячого кріпацтва, проти існування поміщицьких наложниць з селянських дівчат і молодих, проти рекрутування, і т. д.

Це з доби поневолення України монголо-татарами, поляками, а потім (з 1654 р.) росіянами, висвітлено в народній творчості, в творах українських письменників до Шевченка і особливо яскраво в шевченківській поезії, що охопила стан України аж до останнього року кріпаччини. Часи ж продовження московської окупації від середини 19-го сторіччя аж до 1917 року найшли своє відображення, головним чином, в прозаїчних творах письменників-реалістів, при житті яких російський уряд, поглиблюючи окупацію України, почав дуже енергійно русифікувати українців, використовуючи для цього школи, церковну ієрархію, рекрутчину та заборону української літератури і преси.

Водночас, цей же уряд, оберегаючись революції, скасував кріпацтво і замінив його ніби «ліберальною емансипацією», а насправді — дуже вигідною поміщикам (дідичам) «голодною для селян волею».

Після цих зауважень я тепер приведу приклади з творів письменників-реалістів та зупинюсь на конкретних явищах, роджених поневоленням України і сприявших в ній родинним нещастям, а саме:

§ 1. *Кріпаччина та «голодна воля»*. За офіційними даними в Україні в 1860 році, при населенні в 13 мільйонів людей, закріпачених, тобто наполовину рабів, було 5 млн. 400 тисяч, при чому найбільше кріпацьким було відібране від Польщі Правобережжя (з 3-ма млн. кріпаків), де стан селян був самим тяжким. Поміщиками там були переважно поляки, які дивились на українців як

на безправних рабів, або як на скотину, з відповідним цьому до них ставленням. Російський же уряд стояв на сторожі існуючого соціального ладу і полякам-поміщикам дарував права й привілеї російських дворян. На Лівобережжі становище селян було ліпшим, але не набагато.

Такий стан речей перешкоджав трохи не половині українських родин виконувати важливу господарчу функцію, яка є підставою нормального забезпечення всієї родини засобами до існування.

Незабутньо моторошні картини з часів кріпацтва ми неодноразово бачимо в творах майже всіх письменників-реалістів. З них, наприклад, в романі П. Мирного «Повія» яскраво показано, як селянських дівчат поміщики робили наложницями проти їх волі, як заковували людей в ланцюги, як міняли кріпаків на собак, морили голодом, запирали в свинячі сажі, били до непритомности, і так далі і далі . . . (Б. 39, т. 3, с. 202—213). Там же на сторінці 205-ій читаємо: «Не було, Христе, гіршого лиха, як те кріпацтво! сказала Мар'я Христі. Якби не воно, — хіба б я хиялася отак по світу, як оце хияюся? Була б, певно, за Василем і була б господинею. А то бач: як зозуля та — без пристановища, без притулку. Мабуть десь під тином доведеться пропасти: усім чужа, нікому не потрібна, як той покидьок».

Характеризуючи ті часи, Левицький у повісті «Причепа» пише: «То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами гірше, як до Хмельницького . . . народ робив панщину, а поміщики, ляхи і москалі, дерли останню шкуру з України . . . То

був тяжкий час бодай він не вертався!» (Б. 40, т. 1, с. 200).

В 1861 році прийшла «реформа»: «кріпосне право» кануло у вічність. Настала ніби воля, але ця «воля» у народа набула собі славу «голодної волі». Аналізуючи твори Левицького, акад. С. Єфремов каже: «На пореформеній Україні повстала така безмежна експлуатація темного народу, перед якою панщина одну тільки лиху перевагу й мала — особисту неволю; та хоч вона й зникла, але наш селянин під нагнітом злиднів і темноти все одно не може тепер оборонити навіть своєї поваги» (Б. 21, с. 166). Про це саме в повісті «Причепка» Левицький написав ще так: «Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висихає останню силу землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші зелені діброви, наші темні луки, що так любо виспівано їх у піснях» (Б. 40, т. 1, с. 168), а в повісті «Бурлачка» нові порядки названі ясно «маленькою новою панщиною» (Б. 40, т. 3, с. 158).

Про село до реформи і після реформи читаємо у П. Мирного, як у романі «Хіба ревуть воли . . . ?», цілком присвяченому кріпацтву і «голодній волі», так і в оповіданні «Лихо давнє й сьогочаснє», в якому дід Улас, порівнюючи два лиха, прийшов до висновку, що пореформена воля гірше кріпацтва: «Правда, сказав дід Улас, що й то лихо було тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А про те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало? . . .

Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо!» (Б. 39, т. 1, с. 311).

Б. Грінченко в повістях «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами» теж показав негативні сторони «голодної волі», в наслідок якої в Україні розгорілась боротьба між двома верствами селян — багатирями та бідняками. Хоч ця боротьба в основі своїй була економічною, але вона впливала на всі сторони сільського життя: на стан родин, на взаємовідносини людей проміж собою, в тому числі і рідних братів. Згадаймо, що народолюбець Зінько в повісті «Під тихими вербами» умер від того, що був смертельно побитий однодумцями і друзями його брата Дениса і не без згоди останнього! Ворожнеча двох шарів селян, породжена невдалою реформою, впливала також на вибір молоддю дружин по серцю, а іноді, навіть, на поповнення в містах кадрів повій сільськими дівчатами, як, наприклад, повією стала Христя в наслідок безкарних знущань над нею і над її матір'ю сільського багатиря, він же і збірач податків, — Грицька Супруненка (з роману П. Мирного «Повія»).

Гострі економічні наслідки «голодної волі» трохи зменшила аж у 20-му столітті, так звана, «реформа Столипіна», але вона була лише протиреволуційним паліятивом, далеким від розв'язання українсько-національних жадань, які могли б дійсно створити добробут українських родин.

Тяжке кріпацтво і «голодну волю» українців Галичини в складі Австро-Угорщини змалював в багатьох творах Іван Франко (див. поему «Панські жарти» та оповідання: «Панщизняний хліб», «Гриць і панич», «Ліси і пасовиська» — Б. 60, т. 7, с. 134;

Б. 60, т. 6, с. 33; Б. 60, т. 4, с. 69; Б. 60, т. 1, с. 129) і таким чином, це всеукраїнське нещастя, з його впливом на життя-буття українських родин, нашою літературою охоплено повністю.

§ 2. *Рекрутчина*. В роки життя наших письменників-реалістів, в Україні, як і у всій Російській імперії, до 1874 року існувала для селян і міщан, так звана, «рекрутська повинність» або «рекрутчина», тобто двадцятип'ятирічна служба москалем («солдатом») в царському війську. Ця служба, в відриві од сім'ї на протязі 25-ти років, була великим злом і злочином царської влади проти народу і окремих родин, бо вона мало кого повертала до своєї сім'ї живим і здоровим, а хто повертався, то він уже був, як правило, денационалізованим «малоросом», який соромився рідної мови, розмовляв ломаним язиком мало подібним на російський і ще менше на український, а до того ще нездібним або неохочим до хліборобської праці (наприклад, Роман Сиваш з повісті Грінченка «Серед темної ночі»).

Все це найшло своє відображення, як в згаданій повісті про Сивашів, так і в багатьох інших творах письменників реалістичного напрямку, починаючи хоч би з такої, нарисованої П. Мирним в романі «Хіба ревуть воли . . . ?», картини прощання родини з рекрутами: «Плач, голосіння — мов мертвих вивряджають до гробу. Там стара мати заливається гіркими сльозами, обнімаючи бриту голову синову; тут молода молодичка з дитиною на руках голосить на весь майдан, однією рукою схопивши за шию молодого чоловіка; а ось сестра з братом розмовляє, сльозами доливаючи горе . . . От старі діди посхи-

ляли голови; от брати розмовляють, понурившись. А там знову . . .» (Б. 39, т. 2, с. 140).

Недарма ж і Павло Радюк в повісті Левицького «Хмари» в присутності багатьох гостей крикнув: «Нам не треба солдатчини!» (Б. 40, т. 2, с. 137), як і недаром Микола з повісті Левицького «Микола Джеря» від страху перед солдатчиною кидає дружину, маленьку дитину Любку та матір і тікає в далекі краї, а повертається додому лише через 20 років, коли дружина вже вмерла, а Любка вийшла заміж . . .

Не викликає здивування, що українці дивились на рекрутчину не ліпше, чим на тюрму. Наприклад в п'есі Левицького «На Кожум'яках» Горпина Корніївна по відношенню до Гострохвостого нервово кричить: «Вон з двору! В тюрму його, в москалі!» (Б. 40, т. 9, с. 286), а в п'есі Мирного «Перемудрив» Василь Храпко синові Петрові роздратовано грозить: «Йди швидше з-перед моїх очей; іди од гріха, а то я тебе . . . у тюрму посаджу! у москалі тебе забрию». (Б. 39, т. 6, с. 147—148).

Про те яких людей лакейсько-солдатської «цивілізації» робила солдатчина з членів українських родин, яскраво і переконливо показано в повісті Левицького «Дві московки», де напівписьменний Іван, одержавши на військовій службі звання писаря та вважаючи себе «вченим», розмовляє спотвореним українсько-російським «суржиком» і свою «вченість», змішану з брехнею, успішно вживає для того, щоб видурювать у дуже бідної матері Ганни останні копійки і, навіть, листовно намагається її умовити продати ще й хату, а гроші віддати йому, інакше кажучи, штовхає свою матір,

без краплі жалю, в обійми смерти від голоду під чужими тинами. Він матері пише так: «Здеса, в Туле я познакомился з адною болно багатой й прекрасной баришньою. Хоча она з міщанського роду, да евто нічаво! Я валачуся за ней і она пайдьот за меня замуж, бо я, значитця, знаю все ахвіцерскія артикули і благородное обхожденіе понимаю. Толкі мне надоть убіраца і копувать ей падаркі, а денег нет у меня. Любезная матушка! Продай же нашу хату і другое іменіе разное і прішли мне деньгі, бо я магу вигодно женіца значіть . . .» (Б. 40, т. 1, с. 91). Одначе нещасна Ганна цей раз послухала не «вченого» сина, а свою сусідку й подругу Марину. «То матері його сторч — та в борщ, — сказала Марина, — коли він так пише. Не продавай хати, от що!»

І вмерла скоро Ганна таки в своїй хаті, а поховала і кормила її до останнього дня та ж сама добра Марина.

Отаке то виховання з притупленням свідомости й людяности давала російська рекрутчина українській молоді, яка на цій «службі» старілась та ставала злою, егоїстичною, денационалізованою і навіть злочинною. Як згадаємо Максима Гудзя з роману П. Мирного «Хіба ревуть воли . . .?» або Романа Сиваша з повісті Грінченка «Серед темної ночі» і других, що вернулись з рекрутчини злочинцями, то переконано скажемо, що рекрутчина дійсно деморалізувала українське життя і руйнувала українські родини . . .

§ 3. *Русифікація та денационалізація.* Політичною метою російського царського уряду відносно України було зробити українців росіянами по ши-

рокому пляні русифікації, включаючому сприяння денационалізації «малороссов», тобто сприяння внутрішньому процесові втрати українцями своєї національної свідомости, культури, звичаїв, мови, і т. д. Заходи уряду в цьому напрямі дуже переконливо показані в оповіданні О. Кониського «У гостях добре, дома ліпше».

Здійснити обрусіння України російським царям не вдалося, завдячуючи, як уже було раніш сказано, національній стійкості українських родин в їх переважній більшості. Одначе денационалізування через школи, через службові й інші матеріальні вигоди для чиновників-українців, а також шляхом адміністративних заходів проти української преси і літератури, дало царській владі деякий успіх в колах української інтелігенції, переважно, в городах і містечках.

На сторінці 213-ій повісті Левицького «Причепа» (Б. 40, т. 1) читаємо: «Московська школа на нашій Україні багато одрізнила лучших людей од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату поляками, скінчену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість, та стидка українська байдужість, та ледача недобачливість. Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого плем'я, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От до чого допровадила його наука без народности!»

Втрата почуття народності з неминучим ухилом в думках і діях або до космополітизму або до національної байдужості, привела, як знаємо, Якіма Лемішківського в повісті Левицького «Причепа» до нещасливого шлюбу з полькою Зосею. Цей шлюб став ніби відплатою судьби Якимові за ігнорування ним його приналежності до української нації.

Повість «Хмари» Левицького має, навіть, символічну назву: це є *«Хмари обрусіння над інтелігенцією, хмари безпросвітньої темряви над селянством, хмари, що окутали всю Україну»*. (Б. 26, с. 427). Становище з денаціоналізацією в тій частині України, що знаходилася в межах Австрії, було незрівняно ліпшим, але воно дуже мало міняло загальний стан України в цілому, бо торкалось незначної території і порівняно незначної кількості українців.

Під «хмарами» обрусіння, по словам акад. Єфремова, «денаціоналізації підпадають не тільки напівінтелігентні Серединські та Лемішківські, а і високоосвічені люди, як от професор Дашкович, що тверезо спочатку й свідомо дивився на свої обов'язки до рідного краю та народу, а згодом між трьох сосен заблудився». (Б. 22, с. 127). Лише під кінець життя втративший українське обличчя професор зрозумів, що він зовсім збився з народного шляху та потонув у хмарах всеслов'янських мрій, що вся його робота була пустоцвітом, що українське життя пройшло повз нього, що він «заблудився в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пуці... одбив їх од свого народу, не передав

навіть їм рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю та до народу» (Б. 40, т. 2, с. 336).

Як бачимо, Дашкович відчув саме те, що сказав Комашко в повісті Левицького «Над Чорним морем», коли промовив: «Людина без національності, як дерево без коріння: воно зачучверіє й всохне . . . а щоб служити чимсь народові, треба доконче промовляти до нього його ж мовою . . .» (Б. 40, т. 5, с. 157, 158). З цього погляду проф. Дашкович дуже слушно осудив сам свій життєвий шлях, бо денационалізація в українській родині навіть одного члена, як правило, перешкоджає створити в сім'ї гармонійні відносини проміж її членами, а для денационалізованої людини робить її життя, в ліпшому випадку, лише пустоцвітом (як у проф. Дашковича), в гіршому ж — аморальним або злочинним, наприклад: Шестірний з повісті П. Мирного «Лихі люди», Раденко з повісті Грінченка «На розпутті», Храпко з п'єси Мирного «Перемудрив», Голубов та Іван Городинський з повісті Грінченка «Соняшний промінь», згадувані вище в § 2 цього розділу — Максим Гудзь і Роман Сиваш та другі.

Денационалізація в містах і містечках на Україні, в зв'язку з матеріяльними вигодами, які давала служба чиновникам в російських державних установах на Україні, набирала, коли на неї дивитись поверхово, дуже широких розмірів, але більшість урядовців (чиновників) з українців, особливо тих, що служили в Україні, зберігала український дух і не цуралась ні рідної мови, ні «мужиків». Найліпші цьому приклади є самі письменники — Мирний, Грінченко, Левицький, Кониський та й Бар-

вінський, які працювали на посадах, пов'язаних з державною владою окупантів, але свою орієнтацію на Україну, як бачимо, не тільки не втратили, а навпаки — загартували. Село ж на Україні, крім зіпсованих рекрутів, ні русифікації, ні денационалізації абсолютно не піддалося і українці — селяни, тобто 82% населення нашої батьківщини, зберегли національне обличчя України до революції 1917-го року та й далі. Вдячність за це належить, в першу чергу, українським матерям-селянкам. Вони прищепили дітям любов до України ще годуючи їх своїм молоком і навчили їх рідної мови своїми піснями над колисками. Українські родини протиставили себе русифікаторським шкільним впливам і, як бачимо, перемогли: Україна, хоч і в тяжких умовах, але існує... існує зі своєю мовою і з своїми протилежними окупантським бажанням, ідеями і надіями...

VI

ІНШІ (СУБ'ЕКТИВНІ) ПРИЧИНИ РОДИННИХ ТРАГЕДІЙ

*«Женигись (або: «Вийти заміж...») на скору
руку та на довгу муку».*

Українська приказка

Цей розділ дисертації є фактично продовженням попереднього, але має самостійний характер, бо в розділі V-му мова йшла про родинні трагедії

по, так би мовити, об'єктивним причинам, які виникали в Україні під тиском окупаційної влади, або фаворизованих цією владою верств населення, в даній же главі будуть показані руйнуючі родинне життя суб'єктивні причини, створені самими членами родин по їх волі або такі, що впливли з їх характеру (вдачі), а саме:

§ 1. *Примусовий шлюб та взагалі шлюби без любови.* Для заложення нормальної сім'ї, як уже говорилось, до шлюбу мають іти тільки ті двоє людей, які, перш за все, одне одного люблять. Без цього розраховувати на створення родинної гармонії — є зайва річ. Любови наречених та добровільності шлюбу в добу описану нашими письменниками-реалістами вимагали і церковні канони, і українська передова думка, і народні наші традиції. Одначе, всупереч всьому цьому, хибно інтерпретуючи норми батьківської влади, батьки (чи опікуни) в Україні, на жаль, інколи примушували дітей до шлюбу з немилим або з немілою, тобто вживали психічне насилля. На щастя діти бувало енергійно противились цьому і примусових шлюбів в Україні було небагато.

Вживаючи термін «психічне насилля», я ніяк не відкидаю розумні слова Шекспіра, коли він каже: «Син має право вибирати собі дружину, але і батько, з його турботами про достойних нащадків, має право в такій справі дати хоч пораду». Ні, під «психічним насиллям» я розумію не поради, а зловживання батьківськими або материнськими впливами. Зокрема, я маю на увазі такі або подібні випадки:

1) В п'єсі Грінченка «Нахмарило» Корній Дан-

ченко довів дочку Марисю до такого стану, що вона, ламаючи руки, згодилась вийти заміж не за учителя (Тараса), якого любила, а за нелюба Ілька. Справа скінчилась щасливо шлюбом Марисі й Тарас лише тому, що Тарас перехитрив і Корнія, і свого дядька, які намагались видати заміж Марисю за Ілька (уже відбулися, навіть, заручини).

2) В повісті Левицького «Пропащі» бачимо, що, скориставшись депресивним станом Лукини з-за нещасливого кохання з Уласом, її мати домагається і досягає одруження Лукини з багатим удівцем-нелюбом Хаврусем, але цей шлюб кінчається тим, що заміжня Лукина «завсіди однією тільки стежкою йшла: та стежка вела до корчми, де пив-гуляв Улас, а з ним пила-гуляла Лукина» (Б. 40, т. 5, с. 98).

3) Колісник (в творі Мирного «Повія») розказує: «Тільки що я зіп'явся на ноги — показали мені дівчину, оце твоя наречена. Бери за руку та веди в церкву. Я, дурень, і послухався, щоб потім проклинати і той час, коли вона народилась на світ; коли мені нарекли її, хто її вибрав, хто нарикав? Батьки!.. З першого ж року у нас пішов нелад, та сварка, та лайка» (Б. 39, т. 3, с. 459).

4) Наталя (в драмі П. Мирного «Лимерівна») полюбила Василя, але під психічним натиском матері виходить заміж за придуркуватого Карпа Шкандибенка. Гидке життя з нелюбом у багатій Шкандибихи доводить Наталю до божевілля, а потім і до самогубства (Б. 39, т. 6).

5) Маланю (в повісті Барвінського «Скошений цвіт»), яка любила Степана, опікуни, в наслідок різних інтриг та психологічного тиску на неї, ви-

дали заміж за огидного їй Порфіра, що став після одруження священиком. Розпутний Порфір взяв Маланю за дружину без любови, а лише для того, щоб загарбати її великий посаг. Цей посаг він захопив, а родинного життя з Маланею не збудував: Маланя свої страждання в шлюбі з аморальним Порфіром кінчила самогубством (Б. 3).

б) Лукію (в оповіданні Грінченка «Підпал»), яка кохалась з Андрієм Тищенком, батько проти її волі видав заміж за багатого нелюба Грицька Колемійця. Скінчився цей шлюб зрадою Лукії Грицькові та засланням її в Сибір за підпал свекрової хати. (Б. 11, с. 390).

З наведених прикладів бачимо, що примусові шлюби створювали «фальсифікати подружжів», з стражданнями як не обох сторін, то хоч однієї. Такі ж «фальсифікати» бували (та й бувають!) і тоді, коли люди одружувались, хоч і по добрій волі, але без любови, з якихось інших, низьких міркувань. Приклади цього письменники-реалісти нам також залишили, а саме:

а) в повісті Левицького «Хмари» описано, як Ольга Дашкович відмовляється від шлюбу з Радюком і одружується без любови з полковником, легковажно йому повіривши, що він багатий (Б. 40, т. 2).

б) в творі В. Барвінського «Скошений цвіт» читаємо, що о. Юрій з сином Петром ведуть дружню розмову про бажаність одруження Петра з пристаркуватою дочкою о. Лавріна, оскільки її батько дає з нею посаг 8000, а «в надії ще гарна реальність в самому місті» (Б. 3, стор. 184).

в) в повісті Левицького «Поміж ворогами» одру-

ження Леоніда Панасенка з Валентиною не відбулося тільки тому, що о. Артемії з дочкою давав приданого 2 тисячі карбованців, а Леонід хотів п'ять тисяч. (Б. 40, т. 6);

г) в повісті Левицького «Пропащі» Улас кохався з Лукією, але спокусившись на багатство Гапки Дударенкової, одружився з останньою без любови і став з гора нещасним п'яницею (Б. 40, т. 5).

Оскільки питання про шлюб без любови обговорено, на мою думку, уже в достатній мірі, то більше прикладів я приводити не маю потреби.

§ 2. *Національно мішані шлюби.* У всіх українців, незалежно від їх політичних та релігійних поглядів, по відношенню до України були, є і будуть, серед кількох найважливіших, два великі обов'язки: передати нащадкам любов до рідного краю, тобто до Соборної України, та любов до рідної української мови з умінням на ній говорити. Ці традиційні обов'язки на протязі багатьох століть з честю виконували українські родини, бо, завдячуючи тільки їм, всьому світові стало ясно, що існує окрема, самостійна українська мова і окремий великий український народ з цією мовою, хоч в Україні (крім Галичини) не було ні шкіл на рідній мові, ні церковних служб, ні проповідей слова Божого по-українському. Виконать цей великий національний обов'язок, як в минулому, так і тепер, родина може найліпше тоді, це кожний розуміє, коли батько й мати в родині є українці.

Цієї проблеми, між іншими, дуже виразно торкнувся Нечуй-Левицький в двох його творах. В повісті «Причепа» Левицьким показано мішаний

шлюб українця Лемішківського з полячкою Зосею Пшепшинською. Це одруження для Лемішківського було, як для українця, ганебним: *«Малу дитину Зося навіть заборонила пускати до пекарні, між наймичок, щоб вона не зучилась говорить по-мужицькій, цебто по-українській»*. Зося виконала свою обіцянку, коли перед одруженням сказала своєму батькові так: *«Під московською покривкою можна розвернути щиро польський дух. Моя сім'я, тату, буде польська, як би її там не охрестили»*. А старий Лемішка угадав бездоганно, коли про шлюб Зосі та Якіма промовив до останнього так: *«Хіба ж ти не знаєш польок? . . . З своєю Зосею ти, сину, будеш таким голодранцем, як її татечко . . . польська дрібна шляхта ладна пнутись з останніх злиднів, щоб тільки пустити ману на людські очі . . . Я ще не бачив розумних шляхтянок. Вони до розуму доходять, аж коли волос посивіє . . . Я тебе з жінкою не вижену з хати, прироблю збоку хати вам кімнату. Живіть собі з Богом! Тільки душа моя щось не почуває наперед добра»*. (Б. 40, т. 1, с. 232—236 та 278). Сталося так, як передбачав старий Лемішка і навіть набагато гірше . . .

В повісті «Хмари» Левицький показав шлюб і родинне життя росіянина з Тули Воздвиженського та українки Марти Сухобрусівни. Їх життя, як знаємо із змісту повісті, було далеке від катастрофічного, але ще далі воно стояло від подружжя гармонічного . . .

Поруч з Левицьким, П. Мирний в п'есі «Не вгашай духу» показує шлюб і родинне життя поляка Крушельницького та українки Харити. Кін-

чається це подружжя тим, що Харитя через короткий час після шлюбу кидає Крушельницького з такими словами:

«Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поти серце українське
З панським не вживеться!»

(Б. 39, т. 6, с. 506—507).

В інших творах письменників-реалістів з проблемою мішаних подружжів, як з проблемою, я не зустрілась. Правда, радянський літературознавець О. Білецький в томі 2-му свого п'ятитомника називає поляком Михальчевського (в повісті Левицького «Бурлачка») і цим дає можливість подумати, що українка Василина мала гармонійне родинне життя якраз з поляком. Одначе в своєму твердженні на стор. 351-й того тому академік Білецький явно помиляється: досить прочитати 5—6 перших сторінок глави 6-ої повісті, як стає ясным, що Михальчевський є не поляк, а українець. До помилкового висновку радянського академіка привело мабуть те, що Михальчевський був шляхтич. Якщо так, то треба пам'ятати, що на Правобережній Україні, в Галичині, в Білорусі та Литві уже в XV-му столітті, а потім і далі, за польським зразком, дрібнопомісне дворянство називалося шляхтою. Зокрема, українські гетьмани — Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Мазепа і др. були шляхтичі (див. стор. 137, 138, 149, 188, 196, 199 Історії України І. Холмського, вид. 1949 р.).

В висновках з усього цього можна сказати, що

слова Петра Петровича Хмари в п'єсі Мирного «Не вгашай духу» про можливість, при певних умовах, подружньої гармонії чоловіка й жінки різних національностей (Б. 39, т. 6, с. 466), в практичному житті зустрічають такий ряд і суб'єктивних, і об'єктивних перешкод, що для добра українців безпечніше опиратись на поради старого Лемішки і одружуватись із «своїми», чим іти до шлюбу з «чужими». Підтвердження такої думки ми бачимо у всіх трьох названих тількищо творах, в тому числі і в п'єсі «Не вгашай духу» (згадаймо слова Харити). І треба сказати, що українці в їхніх шлюбах, за рідкими виключеннями, розумно орієнтувались на «своїх» не тільки в минулому столітті, але, по традиції, і значно пізніше. Про це читаємо в праці д-ра В. Янева «Українська родина» такі слова автора: «Про змагання до внутрішньої гармонії (в родині) може свідчити між іншим той факт, що українці уникають національно мішаних шлюбів, які часто породжують конфлікти». Ці слова д-ра Янева знаходять собі повне підтвердження в творчості наших письменників-реалістів.

§ 3. *Подружня зрада.* Це родинне нещастя настає тоді, коли одна з сторін подружжя, не розірвавши шлюбу, має тісні зносини з третьою особою, створюючи «подружній трикутник». Одночасна зрада двох сторін («подружній чотирикутник») є явище настільки незвичайне, що його з обговорення я виключаю.

В творах письменників-реалістів звертають на себе увагу такі випадки подружньої зради:

а) Ольга в драмі Грінченка «Арсен Яворенко»

(Б. 14) зрадила з Крашевичем свого нелюбого чоловіка Арсена і цим зруйнувала родинне співжиття з Арсеном (справа кінчилась розлукою).

б) Пріська в оповіданні Грінченка «Дядько Тимоха» (Б. 11) зрадила нелюбого Тимоху, який з горя кинув село, почав пити горілку і десь п'яний в полі замерз.

в) Розбещена Олеся в повісті Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» (Б. 40, т. 4) зраджує нелюбого їй чоловіка-священника Балабуху, який, по своєму сану, мусить терпіти зраду дружини і навіть прощає її скандальну авантюру з офіцером Казанцевим, але, на горе Балабухи, ця авантюра і зрада була ще не останньою . . .

г) В оповіданні Левицького «Гастролі» Софія Леоновна зраджує не вперше свого чоловіка, що їй надоїв, останній раз — з Ніколаїдоїсом, а коли цей порвав з нею відношення, вона стала *«напитувати собі нового настоятеля на спорожніле місце коханця»* (Б. 40, т. 8, с. 187).

д) Оріся — дружина поліціанта Костенка — в оповіданні Мирного «Лови», зраджує свого чоловіка з артилерійським офіцером, але після скандального розкриття зради продовжує жити з Костенком (Б. 39, т. 1, с. 227).

е) В романі П. Мирного «Повія» показано цілий ряд родинних зрад: дружини Рубця з Проценком, попаді Наталії Миколаївни теж з Проценком, Колісника з Христею, і т. д. (Б. 39, т. 3).

ж) Порфір (священик) з повісті В. Барвінського «Скошений цвіт» неодноразово зраджує свою дружину Маланю, доки вона не скінчила своє життя

самогубством, залишившись тілом вірною Порфірові, хоч і любила другого (Степана) (Б. 3).

Зміст перелічених і неперелічених прикладів з творів письменників-реалістів свідчить, що подружня зрада в Україні, не дивлячись на високий моральний стан народу в цілому, виключена не була. Спостерігалась вона переважно в родинях міщанських та інтелігентських і майже, як правило, там, де шлюб відбувся без любови з боку однієї або обох сторін.

§ 4. Пияцтво. Хоч це зло людства (пияцтво) ніколи не висовувало українців в перші ряди п'яниць у світі, проте воно було достатнім для того, щоб наносити велику шкоду українським подружнім гармоніям та родинам в цілості, збагачуючи до 1894 року чужих Україні шинкарів, а пізніше, з введенням горілчаної монополії, — державну казну російських окупантів. Недарма наші письменники-реалісти на пияцтво звернули значну увагу, а саме:

а) В оповіданні Грінченка «Хата», Шоломій — чоловік (приймак) Параски — пропив усе добро останньої та ще й дав шинкареві розписку за ніби позичені 35 карбованців (насправді за випиту горілку) і від горілки помер. Після його смерти шинкар за ті 35 карбованців забрав у Параски, по судовому рішенню підпоєних суддів, і останню втіху — її рідну хату. Стала Параска з ласки жити в одній убогій родині, а в її хаті шинкар відкрив ще один шинок. (Б. 11).

б) В творі Левицького «Кайдашева сім'я» бачимо старого Кайдаша, який одержав у пана заробіток, а вертаючись зайшов до шинку й вернувся

додому п'яний, пропивши половину грошей. В цьому ж творі описано, що Кайдаш співається до божевілля і помирає «наглою смертю», залишивши родину в страшній ворожнечі (Б. 40, т. 3, с. 306—308 та 396—404).

в) В творах Левицького — «Приятелі», «Пропаци», «Не той став» — також показана велика роль горілки в руйнуванні доброго стану родин (в першому — пияцтво Кузьми, в другому — Уласа і Лукини, в третьому — Романа) (Б. 40, т. 4, т. 5, т. 6).

г) В романі П. Мирного «Хіба ревуть воли . . . ?» злочинна діяльність Чіпки починається з того, що він п'янствує і бешкетує, а кінчається самогубством його дружини Галі і засудженням Чіпки на каторгу за криваві злочини. Було б безперечно хибним твердити, що Чіпку на шлях злочинств привела тільки горілка, але ще більш помилковим буде твердження, що пияцтво не відіграло вирішальної ролі в організації Чіпкою банди та в його переході від грабунків без пролиття крові до кривавих страхіть.

В цьому ж творі П. Мирний показав, що шинок в ХІХ столітті на жаль став засобом втіхи від горя не одних тільки «чіпок» з товаришами. До нього іноді йшли, навіть юрбою, і звичайні селяни. «Виливши своє обурення, пише автор, юрба посунула в шинок шукати розради в горілці». (Б. 44, с. 187).

Руйнування пияцтвом родинної гармонії доказів не потребує. Відносною втіхою для українців в цьому відношенні може бути лише те, що Україна

по вживанню алкоголю стояла в цивілізованому світі на останньому чи передостанньому місці.

§ 5. *Нерівний шлюб*. Оскільки однакових людей не буває, то тим більше не може бути тотожності обох сторін в подружжі, різних, навіть, в своїй анатомічній будові, з усіма від цього наслідками. А тому, коли тут іде річ про нерівність в подружжі, то я маю на увазі лише ту велику різницю між сторонами, котра перешкоджає їх взаєморозумінню та викликає у обох сторін (або у однієї) постійне роздратування і умертвляє любов, що привела сторони до шлюбу.

Непорозуміння і глибокі розходження, які люди звикли пояснювати «нерівним шлюбом», випливають у подружжів із різних ступенів освіти або виховання, із різного соціального стану, із непримиренних поглядів подружжів по основним питанням родинного та суспільного життя, із різних непримиренних індивідуальних особливостей характерів (вдачі) подружжів, і т. п.

«Нерівні шлюби», правда, в значно меншій мірі, чим у других народів, траплялись і на Україні. Їх було порівняно мало уже тому, що український народ, в роки життя наших письменників-реалістів, складався переважно із селян-хліборобів з майже рівним ступенем освіти (сільська школа або домашня освіта), з однаковим вихованням в побожних родинах, які держались однакових звичаїв і традицій, а українська інтелігенція вийшла переважно з села і була для народу, за рідкими виключеннями, або близька, або недалеко від нього.

В творах письменників-реалістів з «нерівних шлюбів» звертають на себе увагу такі:

А) В повісті Левицького «Причепа» показано два шлюби з великою різницею в характерах і поглядах подружжів: шлюб економа Серединського з попівною Ганною і економа Лемішковського з полькою Зосою. Перший скінчився тим, що Ганна передчасно вмерла, а шлюб Лемішковського хоч і не скінчився розлукою сторін, але був занадто нещасливий. В кінці повісти написано так: «Лемішковський тягався од села до села, тягався од пана до пана по економіях з сім'єю, не дав ради дітям, не довів їх до пуття, не дав їм доброго вчиння і винував Зою, що прогайнувала його батьківщину, занастила й його й дітей». (Б. 40, т. 1. с. 370).

Б) В оповіданні Левицького «Хрестини» Наум Пізнюр каже батькам, що він хоче сватати Хотину Струлівну, Петрову дочку. На це старий Терешко Пізнюр каже синові: «Петро Струль бідний чоловік, як усі Струлі. Струлівна тобі зовсім не до пари, не рівня тобі». Одначе, Наума підтримала мати та заміжня сестра і батько без охоти, але дав згоду: «Про мене, робить, як хочете». Відбувся шлюб. Хотина стала не тільки чудовою дружиною Наумові, але і дорогою невісткою його батькам. На жаль смерть забрала Хотину після перших пологів. (Б. 40, т. 8, стор. 201).

В) В оповіданні Грінченка «Хатка в балці» бідний Демко жениться («Йде в прийма») з дочкою багатого Корнія, хоч останній спочатку був гостро проти цього. Не дивлячись на шлюбну бідність Демка і багатство Марти (майнова нерівність) подружнє життя Демка і Марти склалося щасливо. (Б. 11).

Г) В п'есі Грінченка «Нахмарило» учитель Тарас з панів хоче одружитися з школяркою Марисею, не дивлячись на те, що його дядько Шевцов йому каже: «Твоя школярка — значить, проста дівка? А сто чортів!.. Та се ти сорома нам усім, усьому нашому родові наробиш?» Та і Марися каже Тарасові: «Одного я боюсь... що я така дурна, а ти такий розумний. Яка я тобі жінка буду?» На це Тарас відповів Марисі: «Се б то ти хочеш сказати, що як зйдуться люди, нерівні розумом, освітою, неоднакові думками, бажаннями, то в такого подружжя ладу не буде?.. Чоловікові хочеться, скажемо, Шекспіра читати, а жінка й книжки не хоче бачити... А отже в нас так і не буде! Більшу частину того, що я знаю, знаєш і ти... Врешті — як здає екзамена на вчительку, то й працювати будемо коло одного діла». Тарас і Марися стали нареченими. Такий кінець п'еси. (Б. 14).

Д) В оповіданні Грінченка «Дядько Тимоха» підстаркуватий коваль Тимоха одружився з молодістю дівчиною Пріською. Люди про нього казали: «На старість розуму рішився!.. Пропаде він з нею ні за що!» Та й правда: скінчився цей шлюб тим, що Пріська найшла собі молодого коханця, а знаменитий коваль з відчаю кинув своє село, свою хату й зрадницю-жінку, почав п'янствувати і п'яний замерз у полі, а Пріська стала на все село повією. (Б. 11).

Як бачимо з приведених шістьох прикладів лише під літерами «А» і «Д» є дійсно нерівні шлюби, а інші в українському суспільстві уже в роки життя наших письменників-реалістів були «нерівними» дуже умовно: старше покоління матеріяльну

і соціяльну нерівність ще вважало перешкодою для одруження, а молодь здебільшого це зовсім ігнорувала.

Велика розбіжність в поглядах подружжів на важливі справи теж нерідко створює умови й наслідки «нерівного шлюбу». Одначе, оминаючи повторювань, я такі розбіжності простежу разом з розглядом розбіжностей у поглядах різних членів родин, тобто в наступному параграфі 6-му.

§ 6. Деякі розбіжності в поглядах членів родин. Погляди та ідеї, особливо тоді, коли вони — нові та протиставні існуючим, є або важілі сучасних, або тіні прийдешніх подій. Само собою зрозуміло, що в цьому параграфі буде йти мова про розбіжності в поглядах або ідеях подружжів та інших членів родин лише на важливі питання, що помітно впливали на стан родин і дали відголос в нашій літературі реалістичного напрямку, зокрема:

а) *Про зарозуміле відношення українських інтелігентів до селян та вороже ставлення багатих селян до бідних.* Картини цих відносин беремо безпосередньо з творів письменників.

В повісті Грінченка «Соняшний промінь» Дмитро Городинський про селян каже: «На чорта мужикові та школа? Нащо розвивати в йому такі інстинкти, як і в освіченої людини? (Б. 13, с. 58), а його син Іван, як читаємо на тій же сторінці, ненавидить усе народне, вороже ставиться до української мови і намагається довести, «що коли уряд не признає якої мови, то та мова й не існує і повинна згинуть». В інших місцях цієї повісті читаємо ще такі «перли мудрости» Дмитра Городинського: «Ми і мужики — це два вороги», або:

«Я волю вже старе кріпацьке право. То так система була. Система слухняности» (Б. 13, с. 25—26). А приятель Городинських — Голубов, що вийшов із середовища «чумази́х» про селян каже: «Це не люди, а свині» (Б. 13, с. 25).

Проти всього цього горяче суперечив студент-народолюбець Марко Кравченко (репетитор малого Миколи Городинського) та дочка Городинських Катерина, яка, всупереч надіям на неї батьків, полюбила Марка, а після вимушеного від'їзду останнього, ретельно вивчала українську мову, історію України та українську літературу, а потім кинула батьків, стала учителювати і наостанці виїшла заміж за Марка.

В повісті того ж Грінченка «На розпутті» бачимо Гордія Раденка, що в студентські роки поверхово сприйняв ідеали народництва, а потім в практичній житті, опинившись віч-на-віч з селянством, почав і думати, і діяти, як ворог селян. Свої нові погляди він формулює так: «Які дурні всі ці так звані народники, що розпинаються за народ, пишуть про його жалібні оповідання та повісті!!» (Б. 12, с. 133). Засвоєному Гордієм антинародному настроєві повністю відповідають також і його вчинки та дії: він багато разів судиться з селянами за шкоди в його лісі та на полі, побив селянського парубка за потрапу кінями поля, а вкінці викликав у Радівку каральний загін, котрий убив і поранив декілька селян. (Б. 12, с. 111 та 123). А між тим, Гордієва дружина Ганна, що якраз покохала Гордія за його палкі народницькі промови в студентські роки, любила народ по-справжньому і тому поведінка Гордія в відношенні до

селян її весь час турбувала, погіршуючи і без того уже несолодке родинне життя. Подружжя це скінчилось самогубством Гордія, а Ганна через два роки вийшла заміж за дійсного народолюбця (Гайденка), з яким у неї було щасливе життя.

В п'єсі П. Мирного «Перемудрив» в родині Храпка іде запекла боротьба проміж батьком і сином з-за протилежних поглядів на селян. Погляд батька (Василя Храпка) міститься у такій його фразі: «Мужик? та це падло, що йому і назви не підбереш!», а син Петро каже: «Всякому звісно, що й мужик такий же чоловік, як і пан, що і в його душа така, як і у другого». (Б. 39, т. 6, с. 97). В цілому ряді родинних конфліктів в цій п'єсі, з першої і до останньої дії, перемагають погляди сина.

В повісті Левицького «Причепа» непорозуміння поміж Ясем та його дружиною Ганною почались з протилежних поглядів на «мужиків». Осуджуючи вороже та зарозуміле відношення Яся до простих людей, Ганя йому вперше сказала: «Хіба ж мужики не люди?» (Б. 40, т. 1, с. 167 та 182), а далі родинне життя Гані і Яся все гіршало й гіршало, а скінчилось передчасною смертю Гані, що завдало горя і смутку не тільки її батькам, а й Серединському...

В повісті Грінченка «Під тихими вербами» показана боротьба двох братів — народолюбця Зінька Сиваша, що ідейно очолює «голоту», тобто все село, крім кількох «господ хазяїнів» та Дениса Сиваша, що гуртує біля себе «багатирів», які в розмові між собою кажуть: «Ого-го! Попанували пани-поміщики, тепер ще треба й господам хазяїнам попану-

вати... а голоту, котра буде верещати, — скрутить!!!» (Б. 12, с. 317—319). Кінчається повість тим, що Зінько побитий в засідці друзями брата Дениса, не без згоди останнього, передчасно вмирає.

В романі П. Мирного «Хіба ревуть воли..?» знаємо Максима Гудзя, що злочинно став після рекрутчини багатирем. Він уже не Максим, а Максим Іванович, високо дере голову проти «нетесаного мужичья» і пнеться в пани... Його злочинне життя і його погляди ненавидить... і хто ж? Рідна дочка Галя! (Б. 39, т. 2, с. 166 та 288).

Отже бачимо, що носії поглядів на українських селян, як на скотину або на людей якоїсь низької категорії, зустрічали опір в межах своїх же сімей, опір іноді настільки енергійний, що він навіть викликав розпад родини або інші тяжкі наслідки.

Не можна замовчати, що проти неприємних поглядів на селян вело уперту боротьбу і українське суспільство загалом: воно родило і викохало в своєму середовищі, як авангард для ідейної боротьби проти обскурантизму та реакційности, — «нових людей», про яких буде сказано більш трохи пізніше.

б) *Про потяг до панства та гонорові амбіції.* У «Листах з України Наддніпрянської» Б. Грінченко пише, що свідомі українські народолюбці повинні працювати *«силкуючися освіту, літературу та вмілости зробити ціло-народнім, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища, 'пан' та 'мужик', а щоб виробилася з української нації одна національно-самостійна освічена громада»* (Б. 21, с. 204), а від П. Мирного з уст Жука

в повісті «Лихі люди» чуємо: «По-моєму, усяк, хто хоч трохи вище став від сірої маси народу, не лізь у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав» (Б. 39, т. 1, с. 100).

Одначе, згадані побажання Грінченка й Мирного та і інших письменників-реалістів часто натрапляли на таку протилежність, яка дуже впливала на стан родин, а тому і показали це в своїх творах, зокрема: 1) в п'єсі П. Мирного «Перемудрив» Храпка про сина Петра дочці каже: «Я об тім тільки й б'юся, об тім і клопочуся, як би вище у гору піти, далі від того мужиччя стати; а він, бач, з мужиччям запанібрата, його одержу на себе нацупив!... Хіба на те я його вчу, хіба на те трачуся?» (Б. 39, т. 6, с. 98). Тут в одній фразі бачимо і вороже відношення Храпка — батька до «мужика» і його потяг до «панства»; 2) в повісті теж П. Мирного «П'яниця» спостерігаємо, як Микола Левадний бажає вивести сина Івася в пани і які дає йому поради для досягнення на службі успіху. Не забув батько нагадати синові, що «покірне телятко дві матки ссе» і що «від поклону голова з в'язів не спаде» (Б. 39, т. 1, с. 31—32). Життя Миколи, як знаємо, скінчилось трагічно; 3) в повісті Грінченка «Серед темної ночі» розмовляючий спотвореною каліченою українсько-російською мовою, малописьменний Роман Сиваш, після відбуття рекрутчини, до мужицької роботи не береться, бо копатися в землі для «освіченої людини» (так про себе думав Роман) — діло «принизливе». Щоб вибитися в пани він шукає собі «должності», «служби». Кінчився цей безуспішний потяг до панства

тим, що, на горе родині, Роман став тяжким злочинцем і пішов на каторгу (Б. 12); 4) в повісті Левицького «Причепа» Ясь Серединський та Яким Лемішківський ідеологічно і практично перейшли до пануючої верстви суспільства, втратили приязнь до селянства, з якого вийшли, і, навіть, соромились свого походження. І отже у них, як уже сказано раніш, родинне життя, в зв'язку, головним чином, з їх надмірним потягом до панства, у обох склалося катастрофічно; 5) у п'єсі того ж Левицького «На Кожум'яках» міщанська дівчина Єфросина пробула три місяці на вихованні в пансіоні і почала вважати себе освіченою панною. Це пишате ество лає своїх батьків, що вони «прості» і говорять «по-мужичій», а коли до неї приходять гості, то вона із світлиці висилає: батька — до «кімнати», а матір — «до пекарні» (Б. 40, т. 9, с. 272). Своєю поведінкою Єфросина стала для родини нещастям.

Як видно з приведених тількищо прикладів, потяг опортуністів, космополітів, дармоїдів та недотеп з українського середовища до пануючої верстви, орієнтуючись на окупантські звичаї та норми, був повною протилежністю прагненням справжніх українських інтелігентів (Комашки, Яворенка та інш.) і дуже негативно впливав не тільки на стан окремих родин, але й на одностайність українського суспільства взагалі. небезпека від цього Україні не стала катастрофічною лише тому, що ідеї космополітизму, нігілізму та опортунізму не знайшли собі прихильности в широких верствах розсудливого і боголюбивого хліборобського населення України, а в середовищі тоді ще нечисленній

української інтелігенції все більше і більше появлялись, так звані, «нові люди». Це — народолюбці, це ті українські патріоти-націоналісти, ідеї яких енергійно боролись з розкладницькими явищами та народною темнотою. Про них буде сказано додатково в наступному параграфі.

в) Про нігілізм, космополітизм, і т. п. Дуже яскравий приклад нігілізму та космополітизму серед українців показав Грінченко в повісті «На розпутті», в якій Гордій Раденко каже: «Смерть — це та річ, що собою знищує всю вартість чого б там не було на землі. Що може важити хоч би й найвище щастя на їй, коли смерть відразу (і щохвилини!) може знищити все?.. А коли так, то нащо це все — життя, сонце, земля, щастя — все це, що є, що бачиш, що знаєш? Ні на що! Ну й геть усе к чортовому батькові!» В розвиток цієї самої «ідеї» Раденко через якийсь час каже Гайденкові: «Україна!.. і я колись любив її, моливсь на неї! Але ж слухай: ти вмреш і що тобі тоді Україна! Хіба ти її понесеш із собою в труну? Не кажи мені, що вмирають одиниці, а народ живе! Що мені, тій одиниці з того, що народ житиме і тоді, як мене їстиме гробачня...» (Б. 12, с. 54—55 та 104). Як знаємо, ці «ідеї» зруйнували родинне життя Раденка, а його самого довели до самогубства.

Приклад цинічного космополітизму бачимо у Грінченка ще й в драмі «Серед бурі», де сотник Лясковський каже: «Полковницький пірнач... блещить він гарно... Ото тоді пануй і розкошуй! Дурні! Дурні! Клопочуться, гризуться, за рідний край говорять, за народ... А що мені той рідний

край? на віщо? Як добре жить, то там і рідний край, а як що зле, — на чорта він іздавсь?» (Б. 14, с. 249).

Питання про космополітизм висвітлював також і Левицький в повісті «Над Чорним морем», в якій, між іншим, Селаброс каже Христині: «Ви космополітка. За це я вас хвалю. Для вас нема ні рідного краю, ні народу, ні національності: ви нашого поля ягода», а трохи пізніше цей же Селаброс гордо заявляє: «Я стою за космополітичні ідеї... тільки вони варті просвіченої людини, а все інше, то нікчемна річ, нісенітниця» (Б. 40, т. 5, с. 157—158).

Проти таких і подібних розкладницьких «ідей» ліпша частина української інтелігенції, захоплена любов'ю до народу й України та відома під назвою «народовців», «народолюбців», «нових людей», вела, за часів письменників-реалістів, рішучу ідейну боротьбу. Ці письменники показали нам «нових людей» в багатьох своїх творах, наприклад: Марко Кравченко (Грінченко. «Соняшний промінь»), Демид Гайденко й Ганна (Грінченко «На розпутті»), Пригара і Тося (Кониський. «Грішники»), Степан (Барвінський. «Скошений цвіт»), Зінько (Грінченко. «Під тихими вербами»), Телепень і Жук (П. Мирний. «Лихі люди»), Комашко (Левицький. «Над Чорним морем»), Павло Радюк (Левицький. «Хмари») та інші. «Нові люди» прислужилися Україні тим, що не тільки ідейно боролись проти нігілізму та космополітизму — цих двох ворогів націоналізму, але й провадили серед селян практичну просвітянську роботу та вчили, як добиватися «своєї правди».

Щоб не виходити за межі теми, я останню тезу

залишаю без розвитку, але відзначу, що шлюби «нових людей» (Марка Кравченка, Демида Гайденка, Пригари, Зінька Сиваша, Комашки та інших) були цікавим, наочним прикладом гармонійного родинного життя, побудованого на любові та повній рівності чоловіка й жінки.

VII

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО

*«Я пам'ятаю, — мати
В нас батькові дружиною була...
Там вільні всі у нас жінки й дівчата
Там вільною була і я... і я!»*

Б. Грінченко («Ясні зорі»)

Становище української жінки в родині й суспільстві в часи охоплені творами письменників-реалістів визначалось ролею жінки, як дружини та дорадниці чоловіка, як матері, як домашньої господарки, а також тими умовами, в яких находилась Україна, овіяна світлом Христової науки, але здавлена в пазурах то одних, то других окупантів, що обмежували українське жіноцтво в правах на науку, на працю за межами своєї сім'ї, на розпорядження майном, на представництво родини і навіть на оборону одружених жінок від примх їхніх чоловіків.

Одначе, які б не були закони окупантів на тій або другій території України, на ній скрізь існували подружжя, за своєю структурою побудовані не

на приписах влади, а на звичаях, традиціях, релігійних переконаннях та особливостях характерів (вдач) чоловіків і жінок, іноді всупереч формально діючим законам окупантів.

За становищами в сім'ях жінок, ми в творах письменників-реалістів бачимо такі родини:

По-перше, — родини, в яких чоловіки з'являються фактичними головами, з підкореними їм дружинами, або які намагаються своїх дружин собі підкорити. Прикладом цього можуть бути: Шатай-Мотай в повісті П. Мирного «Народолюбець» (Б. 39, т. 4); Порфір в повісті Барвінського «Скошений цвіт» (Б. 3); Степан Золотницький в драмі Грінченка «Степовий гість» (Б. 14); Остап Дубовій в повісті Левицького «Хмари», який нещадно б'є свою жінку, навіть налігачем (Б. 40, т. 2, с. 92); Онисько в повісті Левицького «Неслухняна жінка» (Б. 40, т. 9, с. 424); Гордій Раденко в повісті Грінченка «На розпутті» (Б. 12).

Всі названі зараз особи мали нещасливе подружнє життя, яке кінчилося катастрофою, або довго тягнулося з жіночими слізьми та безконечним горем, бо в цих випадках жінка після одруження перетворювалася в рабу-невільницю, а чоловік був її володарем. Такій сваволі сприяло те, що майже більшість церковних діячів і урядовців окупаційної влади тенденційно тлумачили слова апостола Павла «жінка нехай боїться свого чоловіка» не по-християнськи, без уваги на те, що там же апостолом сказано: «чоловіки повинні любити своїх жінок, як свої тіла і як самі себе». Державне законодавство теж було далеке від гуманного до жінок ставлення.

Коротко кажучи, офіційний окупантський закон жінок всемірно принижував, але йому протидіяла опінія українського суспільства, а тому в Україні родини з деспотами — чоловіками зустрічались порівняно рідко і то, здебільшого, там, де чоловік любив горілку.

По-друге, — родини, де фактичним головою сім'ї були жінки. Приклади: Софія Леонівна в оповіданні Левицького «Гастролі» (Б. 40, т. 8); Онися Моссаковська в повісті Левицького «Старосвітські батюшки та матушки»; Параска в оповіданні Левицького «Біда бабі Карасці Гришисі» (Б. 40, т. 8); Марта Семенівна в творі О. Кониського «Непримиренна» (Б. 33); Зося в повісті Левицького «Причепа».

Життя таких родин складалося по різному, в залежності від уміння жінки керувати життям сім'ї і не дати це керування неприємно відчути її чоловікові. Так, наприклад, подружнє життя Моссаковських або Параски з Омельком склалося добре, а Лемішковських — дуже погано.

По-третє, — родини, які побудовані на любові, пошані та рівності обох подружжів. Прикладами цього можуть бути: Катерина і Марко в повісті Грінченка «Соняшний промінь»; Віктор Комашко і Саня в повісті Левицького «Над Чорним морем»; Михальчевський і Василина в повісті Левицького «Бурлачка», а також шість родин, згаданих в розділі IV-му даної праці (Артем Пригара і Тося, Антон і Оришка, Данило і Катерина та інші).

Ця категорія в Україні була настільки більшою від інших категорій, взятих разом, що дає право назвати українську родину взагалі, а особливо в

порівнянні з родинами сусідніх та й других народів, — вповні моральною та духовно і фізично здоровою.

Питання про ролі української жінки в заложенні родини, в збудуванні любов'ю родинної гармонії та в подоланні обставин, які руйнують родини, уже частково висвітлено в розділах III, IV, V, VI, дещо буде сказано в наступних розділах, цей же розділ (VII-й) доповнимо ще такими трьома параграфами:

§ А. Материнська любов українок

2. «На світі знайдеш усе, крім рідної матері».

1. «Материна молитва зо дна моря виймає».

(Українське прислів'я)

В любові до своїх дітей українські жінки можуть бути прикладом не тільки для матерів північних країн з більш холодною вдачею, але і для матерів Півдня. Це ми бачимо, як показують твори письменників-реалістів, у різних шарах українського населення і в різних обставинах, наприклад:

а) любов Насті до дочки Марусі в опереті Левицького «Маруся Богуславка», в якій мати, задля спасіння дочки ризикує своїм життям і таки його втрачає (Б. 40, т. 9, с. 217).

б) ніжна любов Марини Констянтинівни до сина Івана з оповідання П. Мирного «П'яниця» (Б. 39, т. 1, с. 31);

в) глибока любов матері до сина Петра Телепня

з оповідання П. Мирного «Лихі люди» (Б. 39, т. 1, с. 70);

г) безмежна любов Пріськи до дочки Христі з роману П. Мирного «Повія» (Б. 39, т. 3, с. 165).

д) невгасаюча любов Ольги Чепелихи до сина Юрся, що загинув спасаючи свою наречену (з оповідання О. Кониського «За кригою»);

е) зворушлива любов Катрі Зайчихи до сина Пилипка з оповідання П. Мирного «Морозенко». Углядивши в лісі замерзлого сина, Катря тут вмерла: у неї розірвалося серце (Б. 39, т. 1, с. 259).

В цей перелік прикладів материнської любови відношення Мотрі до її сина Чіпки не включено навмисно, не дивлячись на те, що майже всі радянські літературознавці (Кирилюк, Сиваченко, Пивоваров і др.) в один голос твердять, що «образ Мотрі глибоко трагічний: вона гаряче любить свого єдиного сина, але не може простити йому розбишцтва — нелюдських, кривавих вчинків — і змушена його виказати» (Б. 27, с. 390; Б. 53, с. 80; Б. 44, с. 216).

Сиваченко в видачі матір'ю сина вбачає «моральний подвиг», а Пивоваров у Мотрі вбачає не тільки люблячу матір, але і «символічний образ людської правди». А між тим, донос на сина об'єднати з «моральним подвигом» і з любов'ю до цього ж сина нема ніяких підстав, бо навіть закон окупантів був більш гуманним, чим дії матері: закон давав право батькові й матері не свідчити в кримінальних справах проти дітей, як і дітям проти батьків. В додаток до цього в творі Мирного «Хіба ревуть воли...?» (Б. 39, т. 2) на стор. 58 і 59 показано, що Мотря, в дитячі роки Чіпки, його

так била, що синяки іноді по місяцю не сходили і що він матір не любив і не слухав. На сторінці 196-й твору читаємо, що Мотря скаржилася на Чіпку в волость і він був посаджений у «холодну», а на стор. 197—198 — що Мотря прокляла Чіпку, кинула хату і пішла жити до недалекої сусідки. Далі, на стор. 359 написано, що Мотря знову ходила у волость з жалобами на неслухняного сина та його товаришів, за що Чіпка назвав матір «сучкою» і нахвалявся побити. Все це було до кровавої оргії, за яку Мотря донесла на Чіпку...

Чіпка і як син, і як дружина, і як громадянин — є людина негативна, але не матері випадало віддавати його на каторгу і ще більше не нам її донос називати «моральним подвигом» і цим самим виправдувати комуністичне захоплення Павлом Морозовим за те, що він зробив донос на рідного батька.

Віднести Мотрю до категорії нещасних чи нещасливих жінок, навіть із співчуттям, цілком можливо, але в спискові прикладів самовідданої, гарячої материнської любови до своїх дітей, місця Мотрі нема: типова материнська любов українок до своїх дітей, як ми бачили в попередніх прикладах, є значно тепліша й набагато гуманніша...

§ 2. Українка — мачуха

Всесвітня лиха слава мачух не минула і Україну. Це ми бачимо, наприклад, в знуцаннях мачухи над малою Ксенею (в оповіданні Грінченка «Ксеня») і ще в гірших знуцаннях другої мачухи над

Докією (в оповіданні Грінченка «Каторжна»). Мачуха останньої, щоб зробити прикрість пасербиці Докії, зрубала навіть кущ калини, який та дуже любила і який був для неї єдиною втіхою в її тяжкому житті. Він сироті ніби заміняв її матір . . . (Б. 11).

В повісті Левицького «Над Чорним морем» Саня Навроцька уже дорослою і то скаржиться Комашкові на свою мачуху: «Життя моє важке. Я дня не зазнала щасливого. Я йду додому, а мені бажається назад повернути од дому . . . Мачуха нервова, сердита, опришкувата, гризе раз у раз мене й батька, чіпляється без причини, а своїй дочці годить, як малій дитині . . . Які вона прикри, погані слова мені часом говоре» (Б. 40, т. 5, с. 177).

Добра мачуха — це є виключення і на Україні!

§ 3. Українська жінка, як господиня в родині

«Жінка може більше викинути за вікно, чим чоловік принести додому крізь двері».

(Українське прислів'я)

До якої б категорії родин те чи інше подружжя в Україні не належало, українська жінка в часи життя письменників-реалістів і до них була, за рідкими виключеннями (а може і без виключень) чепурною, енергійною, вдалою господинею і в хаті, і в городі, і в полі . . .

Все це яскраво відображено в творах названих вище письменників, зокрема:

1) в повісті Левицького «Причепа» на стор.

180-й читаємо: «Під оком українки-хазяйки (Ганни) все в покоях заблищало, залисніло, засміялось з усіх боків весело й привітно», а в кінці повісті на стор. 370-й написано, що Серединський згадав «свою покійну Ганю, її добру, просту душу, її ласкавість, хазяйновитість; згадав, як вона сама поралась, працювала, добре держала дім; згадав її вірну любов, її муки, — і з'явилась, як на долоні, його провина»;

2) в повісті того ж автора «Микола Джеря» на сторінці 54-й ми бачимо Немидору, яка після її весілля разом з старою Джерихою пряла й весело співала, «бо була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась її на думку»;

3) в повісті Левицького «Кайдашева сім'я» (Б. 40, т. 3) показана сварлива, лицемірна, деспотична жінка Кайдашиха, але вона, як і її чоловік, працюювата господиня, а до того ще й любляча мати;

4) Ломицький в повісті Левицького «Навіжена» каже Марусі: «Я згадав, що ви любите господарство, любите домашність... а я люблю хатню тишу, хатній спокій». На це Маруся відповідає: Я сама більше од усього люблю сімйове тихе, домашнє життя, люблю мир та спокій та хатнє господарство» (Б. 40, т. 6, с. 46);

5) в повісті Левицького «Не той став» читаємо: «Соломія була робоча й жвава: вставала рано, поралась коло печі, готувала обід, встигала скрізь. Діло в неї неначе горіло в руках... Для старої Зінки не було вже й роботи: за неї робила Соломія»... «Оце мені, дочко, за тобою, як у Бога за дверима: хоч сядь та й руки згорни! — не вдер-

жалась Зінька і похвалила невістку» (Б. 40, т. 6, с. 347—348);

6) в оповіданні Левицького «Хрестини» стара Терещиха каже чоловікові про Хотину: «А що, старий! не казала я правду? Хоч моя невістка і струлівського непривітного кодла, як ти казав, але вона і працювата, і вродлива, хоч неначе й непривітна на взір» (Б. 40, т. 8, с. 206);

7) в оповіданні Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі» читаємо: «Минув рік після смерти Омелька (чоловіка Параски) і баба Параска потроху почала забувати своє горе. Життя й хазяйський клопіт потроху стерли й зступили згадки про Омелька. Параска всім правувала в хазяйстві, як і було передніше, держала в себе ключі й од комори, і од своєї і невістичної скрині і всьому давала лад і в хаті, і в дворі». (Б. 40, т. 8, с. 213).

От такими господинями були наші чепурні українки!

Зваживши все, що нам відомо про українську жінку з творів письменників-реалістів, можна сказати, що вона в 19-му і початку 20-го століть була представником такої жіночої частини людства, яка, в умовах тяжкої долі свого народу, дуже вдало доповняла частину чоловічу. Не будь такої гармонії, наша батьківщина, віками заповнена то польськими, то російськими колами і порядками, не мала б ні своєї материнської мови, ні своєї культури, ні визвольних змагань сучасного віку, змагань зовнішне наче і задавлених ворогом, але змусивших його визнати Україну за «окрему республіку». Зрозуміло, що це є примушений паліатив, який жде свого природнього продовження — укра-

їнського піднесення і його перемоги. Половина, як не більше, заслуги в цьому буде належати українській жінці!

VIII

ЗАКОНИ МОРАЛІ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗВИЧАЇ

«Звичаї — старші брати законів».

Ясно без коментарів, що в цьому розділі мова буде йти про мораль не взагалі, а лише про ту її частину, яка мала безпосереднє відношення до стану українських родин в часи описані нашими письменниками-реалістами та про чинники, що стояли на сторожі тієї моралі, а саме: про церковні приписи, традиції, обряди й опінію суспільства.

Розуміючи під мораллю правила доброї, заповідями Божими, християнської поведінки, зокрема, відповідних відношень членів родини проміж собою та до сторонніх осіб, необхідно підкреслити, що без релігійної основи не може бути ніякої справжньої, невдаваної моральности, подібно тому, як без кореня не буває живого дерева.

Отже українці на протязі тисячолітнього перебування в лоні християнства, під впливом останнього, поступово виробили й засвоїли, відповідно християнській моралі, свої звичаї, традиції, обряди, а також норми реагування на їх порушення. І все це, з покління в покоління, передавалось, як ідеологічна спадщина. В цій спадщині залишилось,

навіть до наших часів, дещо з доби поганства: «... не зважаючи на те, що християнські догми і християнська мораль, пише проф. О. Огоновський, уже увійшли в народню жизнь, ще й досі між народом не згинуло давнє поганство. Воно ще й досі держиться в житні народа — в обрядах і звичаях, в колядках, щедрівках... в купальських піснях, в приказках, забобонах...» (Б. 41, с. 685). До цього треба додати, що елементи поганства спостерігаємо не в самих законах моралі (вони були християнські), а в чинниках, що стояли на їх охороні: в традиціях, обрядах, звичаях. В цих же чинниках, крім рис поганства, є також ознаки значно пізнішої, середньовічної жорстокости і нечужості в відношенні до «покриток» та до дітей «неправого ложа» («байстрюків»).

А тепер, після зроблених тількищо завважень, зупинимось на звичаях, які спрямовані на підкреслення або важливости деяких законів моралі, або категоричної неприпустимости порушення їх, торкаючись лише того, що відображено в творах письменників-реалістів, а саме:

А. Звичай пов'язані з одруженням

Шлюби в Україні, в принципі, бралися навічно (до смерти однієї з сторін), бо розлук (розводів), особливо на селі, при погляді на шлюб, як на Богом скріплену злуку, майже не було, хоч, за церковними канонами і державними законами, вони, як винятки, не заборонялися. В зв'язку з цим, вибір подружжів проходив, як правило, з певною

обачністю та вельми урочисто. Для цього, в наслідок «лицяння», парубок, після згоди (благословення) своїх батьків, посилав до дівчини старостів. При згоді дівчини і її батьків на шлюб, старости залишали принесений ними, як символ, хліб, а одержували від дівчини «рушники» та її хліб. При незгоді — хліб не обмінювався, рушниками старости не перев'язувалися, а одержували для нещасливого парубка відмову («гарбуза»). В першому випадку, тобто після церемонії одержання старостами рушників, бували ще «розглядини» й «заручини». Все це докладно описали наші письменники-реалісти, а саме: про «лицяння» читаємо в повісті Левицького «Кайдашева сім'я» (Б. 40, т. 3, с. 309—312); про «благословення» — в його ж повісті «Не той став» (Б. 40, т. 6, с. 321) та в п'єсі П. Мирного «Перемудрив» (Б. 39, т. 6, с. 167 та 171); про роллю «старостів» — теж в повістях «Кайдашева сім'я» (стор. 317) та «Не той став» (сторінка 364); про «рушники» — знову в повістях Левицького «Не той став» (стор. 364—372) та «Дві московки» (Б. т. 1, с. 76—77). В останній описане зворушливе звернення бідної московки Ганни до своїх рушників: «Рушнички ви мої повишивані!.. Рушнички ви мої, шовком переткані! З вами я ждала свого милого, чорнобривого; розстеляла вас при повному місяцеві, щоб мій милий був гарний, як місяць на небі, щоб життя мое було ясне, як ясні зорі. Не продам я вас зроду-звіку!..»; про «гарбузи» читаємо в творах Левицького — «Не той став» (сторінка 372), «Микола Джеря» (Б. 40, т. 3, с. 127) та найбільш цікаво в повісті «Старосвітські батюшки й матушки» (Б. 40, т. 4, с. 59—64); «розглядини»

описані в повісті Левицького «Кайдашева сім'я» (стор. 317—319), на яких майбутня невістка вислухала таку пораду: «Як будеш свекрові та свекрусі покірненька, буде твоя головонька веселенька». Що до «заручин», то вони показані в повісті Левицького «Хмари» (Б. 40, т. 2, с. 45—47).

Після всіх цих стадій підготовки до одруження, призначали день вінчання і весілля, на які приходив кожен бажаючий, але були й гості запрошені «шишками». Весілля з «короваєм», «гільцем», з піснями, танцями, з невинним питтям горілки, продовжувалось, за винятком весілля закріпачених, по кілька днів. Весілля Немидори і Миколи Джері було коротке, але й на ньому було випито 10 відер горілки (Б. 40, т. 3, с. 49—51); весілля Наума й Хотини продовжувалось 4 дні (Б. 40, т. 8, с. 205), а весілля Онисі й Харитона Мосаковського тягнулось цілий тиждень (Б. 40, т. 4, с. 113—125).

Звичаї, пов'язані з одруженням, були настільки урочисті, що залишались в пам'яті подружжів усе їх життя і тим скріплювали подружний зв'язок. Уже в цьому одному була їх велика сила...

Б. Звичаї пов'язані з іншими родинними подіями

До таких звичаїв зокрема відносяться: 1) *хрестини*, які описав Левицький в оповіданні «Хрестини» (Б. 40, т. 8, с. 206—210); 2) *похорони і поминки*, описані також Левицьким в повісті «Причепа» (Б. 40, т. 1, с. 276—283 та 289—291) та в повісті «Старосвітські батюшки та матушки» (Б. 40, т. 4, с. 39—40); 3) *освячення хати*, яке в творах

письменників-реалістів не описано, але про нього є згадка в повісті Левицького «Кайдашева сім'я», в якій на сторінці 347-й сказано: «Настало літо, Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату». Очевидно цей обряд був подібний до освячення хати в наші часи.

Дуже характерно для України, що у всіх родинних подіях (сумних і веселих), пов'язаних з церковними відправами, завжди мається позацерковне продовження з святковою їжею та з питтям горілки (іноді дуже нестриманих). Можливо, що таке «продовження» є дійсно спадщиною від часів поганства . . .

В. Особливі звичаї

До категорії особливих родинних звичаїв та традицій можна віднести: 1) прохання «*прощення*» членами родин між собою і обов'язково дітьми у батьків в день, коли вони йдуть до Св. причастя, про що читаємо в оповіданні Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі» (Б. 40, т. 8, с. 222—227); 2) *відзначення кутею «Святих вечорів»* перед Різдом і перед Водохрищами, що описано Левицьким в повісті «Причепа» (Б. 40, т. 1, с. 283—286); 3) *щедривки, колядки, посипання пашнею* та інші відзначення свят, про що можна прочитати в багатьох творах письменників-реалістів, наприклад в оповіданні П. Мирного «Морозенко» (Б. 39, т. 1, с. 237—242) та в других.

Г. Пісні

Коли йде мова про звичаї та традиції українців будь-яких часів, не можна не згадати про українські пісні, бо вони на Україні є попутники мало не всіх звичаїв, та й не тільки звичаїв, а майже усього життя. Свята, хрестини, поминки, колядки, щедрівки, весілля, вечерниці, гулянки на вулицях, досвітки, горе, радість, колисання дитини, праця на полі або за прядкою, і так далі і далі — все це є або, само по собі, пісня, або те, що супроводжене піснею. Україна — це країна пісень в усіх випадках життя. Пісня — це її звичай.

У романі «Повія», сказав один літературознавець, Панас Мирний «подав яскраві малюнки побуту української сільської молоді. Неодмінною умовою цих сцен є жарти, залицяння і дзвінки українські пісні, то радісні і бадьорі, то сумні, задушевні і зворушливі. Українську дівчину не можна собі уявити без пісні . . .», а в повісті І. Левицького «Микола Джеря» читаємо: «Молода Немигора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку» (Б. 40, т. 3, с. 54).

Таких літературних малюнків з піснею на переднім пляні в творах письменників-реалістів є сотні. Істинно можна сказати, що пісенність — це одна з невід'ємних сторін українського національного характеру.

*

* *

В цьому розділі дотепер мова йшла про українські звичаї, обряди й традиції, про які не можна сказати осудного слова, хоч деякі з них супроводжувались вживанням горілки. А зараз мова буде про звичай, що ще в часи життя письменників-реалістів був схвалюваним опінією більшої частини українського суспільства, а в наші дні схваленим бути не може. Мається на увазі жорстоке відношення українського суспільства до, так званих, «покриток».

В добу наших по темі письменників, як і за Шевченка, питання відносно покриток в Україні було пекучим, бо наявність цього лиха мала тенденцію до поширення з-за соціальних та інших умов. Бути на перешкоді цьому лихові, тобто стояти на сторожі дівочої або жіночої та родинної честі, на думку тодішнього українського загалу мусіло, в першу чергу, суворе, безжалісне відношення до покриток. І воно існувало. Про нього д-р Янів в одній з його праць написав: «Є різні покритки, від дівчини брутально знасилуваної через дівчину зламану у хвилині певної слабости, через дівчину застрашену й залякану до легкодушною красуні, яка використовувала свою вроду для добуття особистої вигоди й розкоші, чи, врешті, до дівчини, щиро залюбленої в зводника... але того розрізнення не знає звичай, який у віднесенні до покритки вимагає завжди однакової постави: вона острижена й викинута поза рамці спільноти, не допущена до товариства, осміяна, іноді покрита ганчіркою, її батьки примушені прилюдною опінією виректися доньки і вона найчастіше покидає рідне село, щоб тинятися між людьми,

серед холоду й голоду. Погорда оточення переноситься й на байстря, яке суспільно стоїть низько, упосліджене й скривджене за вільні чи невірні гріхи батьків. Про покриток і про байстря іде лиха слава, яка має відстрашити інших легкодушних дівчат від гріха, при чому часто чимало тут людської злоби й злорадності із чужого нещастя» (Б. 66, с. 156).

Від тверджень д-ра Янева звернемося до повісті Левицького «Бурлачка», в якій про покритку Василю написано так: «Вона вийшла одного вечора на шлях і йшла тихо по греблі під густими вербами. Коли вона наблизилась до густих лоз, лист зашелестів, з-за кущів вискочили парубки, вхопили Василю за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі . . . Минулося твое дівування! Ось твоя дівоча честь! крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу. Тепер ти покритка . . .» А далі становище обманутої паном Ястшембським Василю описано такими словами: «Василина хотіла вернутись до батька, але одна думка за те лякала її на смерть. Вона соромилась батька, матері, сестер, дівчат, хлопців . . . Вона боялась, бо пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада . . . громада карала давніми карами, по давньому народному звичаю». Далі, як знаємо з повісті, Василю покинула своє село та по дорозі до «невідомого», на березі річки Росі породила в бур'яні сина, але в непритомному стані кинула його в річку . . .» (Б. 40, т. 3).

У повісті Грінченка «Серед темної ночі» ми теж бачимо покритку. Це — Левантина. Знеславлена

Романом і кинута ним, вона змушена залишити село та йти шукать собі долі у місті, а кінчилося її життя тим, що після страшних, незаслужених поневірянь, вона безневинно попадає в тюрму і там, уже звільнена судом від кари, вмирає «серед похмурих, огидних стін з ґратами».

Тяжка, дуже тяжка була доля покриток і їх нещасних «безбатченків»-«байстрят». От тому то П. Мирний в оборону їх написав чудове, хвилююче оповідання «Морозенко» з трагічною смертю Пилипка і його матері Катрі. В цьому оповіданні переконливо показано, що покритки і байстриюки теж не позбавлені високих людських почувань і що їм також належить право на людське до них ставлення.

Я зовсім не стою за тим, щоб ставитись толерантно до безшлюбного співжиття чоловіків і жінок, але вважаю, що колишні звичаї боротьби проти таких явищ, із-за надмірної їх жорстокости, були самі, в значній мірі, аморальними.

На закінчення даного розділу треба висловити величезну пошану усім нашим добрим і гарним українським звичаям та традиціям, за винятком заходів та дій, що робили з покриток та їх нещасних дітей нікому непотрібні жертви...

ІХ

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ. ХАТА ТА ГОСПОДАРСТВО

«Добро у кого є госпóда».

Т. Г. Шевченко

*«Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть».*

Т. Г. Шевченко

В розділі II-му цієї праці без усяких ілюстрацій зазначено, що однією з національних особливостей українців є їх індивідуалізм. В даному ж розділі мається на меті показати, що це є не абстрактне припущення (постулят), яке належить приймати без доказів, а навпаки, що твердження про індивідуалізм українців є обґрунтований висновок з того, що ми бачимо в творах наших письменників-реалістів.

Всі радянські літературознавці, зокрема, О. Дорошкевич в § 190 «Підручника історії української літератури», М. Сиваченко (Б. 53, с. 123), М. Пивоваров (Б. 43, с. 111) та інші констатують в характеристах героїв української реалістичної творчості індивідуалізм, але вважають його негативною рисою вдачі тогочасних українців.

Що торкається наших літературознавців та істориків, то у них індивідуалізм також вважається невід'ємною рисою української вдачі, але для всіх часів *позитивною*, з чим не можна не згодитись.

Проф. Огоновський в «Історії літератури рускої» про Левицького пише, що «автор доторкується цікавого питання українського, себто глибокого індивідуалізму і напрямку до окремої житні» (Б. 41, с. 651 та 652), а в «Історії Української Культури», виданої І. Тиктором, відносно повісти Левицького «Кайдашева сім'я» читаємо, що «автор на життєвому прикладі бажав виказати основну рису вдачі українського народу, а саме його індивідуалізм, змагання жити окремим, самостійним життям» (Б. 26, с. 426). Особливо яскраво цей індивідуалізм проявився, за часів охоплених письменниками-реалістами, в глибокій прив'язаності українців до своєї власности — до ріллі, до садиби, до свого саду, до власної живности та в ніжній любові до своєї сім'ї та до рідної власної хати. Звернемось до прикладів:

1. В повісти Левицького «Дві московки» Василь каже своїй дружині Ганні: «Як гляну я часом, як іде чий-небудь хазяйський плуг по полю в три пари круторогих, сивих волів, як ходжу я за чужим плугом та одрізаю скибу чорної, сирої ріллі, то в мене аж серце замирає! Коли б мені, думаю, таких три пари волів та добрий плуг, то не треба б тоді мені ні царства, ні панства . . .», а «Ганна сиділа, склавши руки й спустивши голову. Мабуть і їй схотілося поля і трьох пар волів». Згадав далі Василь про військову службу й додав: «Не люблю я швендяти по світу між чужими людьми, по чужих хатах. Люблю я своє село, своє хазяйство, свою хату та тебе, моя доле» (Б. 40, т. 1, с. 67—68).

2. Сварки між Кайдашихою й невісткою Мотрею ставали щодня гострішими, і, як сказано в

повісті Левицького «Кайдашева сім'я», «мусів батько одділить синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусів виділити частку поля. Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась» (Б. 40, т. 3, с. 348).

3. В повісті Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі» показано, що син Параски Грицько, який живе вкупі з матір'ю, збирається купити три вівці та два підсвинки. Мати йому каже:

«— Нащо ж вони здались тобі оті вівці та підсвинки? Адже ж у нас є доволі овець та свиней.

— А на своє хазяйство! Розведу тим часом трохи овечат та свиней, бо як Іван вернеться з служби та оженився, то мені доведеться одрізнятися й заводити своє опрічне хазяйство, — каже Грицько до матері.

— Про мене, й купуй! відповіла Параска». (Б. 40, т. 8, с. 213).

4. В романі П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» бачимо Чіпку, коли він іде заклопотаний думкою про землю. «... І що я без землі? Людський попихач... наймит... Без землі — нема волі... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі — усе пропало... І моя надія пропала...» (Б. 39, т. 2, с. 171).

5. В творі О. Кониського «Непримиренна» в записках Тані, котра одружилась з Борисом Гало, читаємо: «Ввійшовши в Борисів дім, я відчула себе щасливою... Я пані, у мене власний притулок!» (Б. 33).

6. В повісті Грінченка «На розпутті» Андрій каже Демидові: «Я хочу жити хазяїном, а жінка

моя щоб була хазяйкою, а не наймичкою» (Б. 12, с. 96).

7. В повісті «Микола Джеря» Левицький написав: «Микола стояв коло лежанки й м'яв ногами коноплі . . . Молода Немидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку» (Б. 40, т. 3, с. 54).

8. В повісті Левицького «Бурлачка» намальовано: « . . . Дивилась на Рось весела хатка Михальчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою», а далі « . . . Тихе життя у сім'ї з добрим ласковим чоловіком у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину в теплі та у добрі» (Б. 40, т. 3, с. 253).

9. Коли Карпо з Лавріном в повісті Левицького «Кайдашева сім'я» перенесли Мотрину скриню в окрему, її і Карпа, нову хату, то Мотря сіла на скриню й промовила: «Тепер я зовсім пані!» Далі в повісті написано, що «Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась» (Б. 40, т. 3, с. 348).

10. В повісті Левицького «Дві московки» Ганна, догоджаючи капризам егоїстичного сина Івана та оминаючи свою смерть від голоду, продала все, що вона мала і стала старчихою, але продати хату та вислати синові гроші, як він настоював в листах, вона категорично відмовилась і вмерла, не маючи ні одягу, ні їжі, у своїй рідній хаті. (Б. 40, т. 1).

11. В повісті П. Мирного «Повія» бачимо, що обездолена, нещасна Христя кидає місто й вертається в село до бувшої батьківської хати, в якій уже був шинок Лейби. Ночувать її в цю хату Лейба не пустив, а до інших хат вона не пішла, а

сіла в затишку під шинком в рідному обійсті, однак з мріями знову оселитись в милій їй з дитинства хатині. Вранці її знайшли замерзлою... (Б. 39, т. 3, с. 511—517).

Після оцих 11-ти записаних тут прикладів, а їх можна привести в багато раз більше, є право сказати, що твердження про індивідуалізм українців, як рису їх національної вдачі, умотивовано повністю. Одначе не можна оминати в цім питанні авторитетні думки доктора Янева, викладені останнім в його науковій статті «Українська родина», а саме:

а) що українці становлять націю, яка належить «до індивідуалістичного культурного циклу»; б) що індивідуалізм українців приводить до того, що «одруження дітей веде в засаді до заснування нової сім'ї з усіма зовнішніми ознаками (власна хата, окремий земельний наділ)»; в) що українців, як народ «індивідуалістичного циклу характеризує передбачливість і дбання за завтрішній день, а глибоко відчута відповідальність за долю родини веде до ощадности; г) що «в українців виразно виявляється нахил до індивідуального землеволодіння й до приватної власности», а «глибока прив'язаність до власности породжує в українців намагання надати своїй хаті, садибі, садові індивідуальних рис» (Б. 65 с. 1134—1136).

Власна хата в українських селах, як бачимо в творах письменників-реалістів, так міцно пов'язана з життям родини, що чепурна, чистенька хата чи хатинка є символ родинного життя і щастя. Для самотнього ж чи самотньої хата послабляє почуття пустки. Не дивно, що Т. Г. Шевченко сказав:

«Благо тобі друже — брате,
Як є в тебе хата». (Б. 64, с. 460).

Церква, хата, садок, поле й село — от альфа
й омега родин, що жили в мальовничих селах рід-
ної нам України.

«Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвінуть сади, біліють хати . . .

.

А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори над Дніпром,
Сам Бог витає над селом . . .»

Т. Г. Шевченко

(Б. 64, с. 318).

Це, по суті, за життя письменників-реалістів,
і була зовнішньо мало не вся Україна, зовсім не
подібна на ту, сьогодні люто закріпачену Україну,
яку комуністи намагаються зробити сірою казар-
мою . . .

Х

БАТЬКИ ТА ДІТИ. ІНШІ ЧЛЕНИ РОДИНИ.

*«Діти, коріться своїм батькам для Господа . . .
Батьки, не роздражайте дітей ваших, а виро-
щуйте їх у науці та в настановах Господніх».*

(З послання ап. Павла до ефесян —
глава 6-та, стихи 1-й та 4-й).

«Ох діти, діти! Без вас горе, а з вами вдвоє».
(З оповідання О. Кониського «За кригою»)

«Батьки та діти» — це дуже складна проблема усіх народів в усі періоди їх історії, починаючи хоч би з того, що в давні часи діти у деяких народів убивали старих батьків, а в інших уже тоді існувало відоме з Біблії «перед сивим лицем устань і вшануй старе обличчя для страху перед Господом Богом твоїм» (Левіт, гл. 19, ст. 32).

Природно, що ця проблема не обминула й України також. В XIX-му і початку XX-го століть вона на нашій батьківщині, як показують письменники-реалісти, теж була складною. Це вбачається хоч би в наявності таких двох протилежних категорій родин щодо взаємовідносин батьків та дітей:

Перша група:

1. В оповіданні Кониського «У гостях добре, дома ліпше» на протязі усього твору показана взаємна любов батька до дочки Лесі та останньої до батька о. Дем'яна (Б. 35).

2. В повісті Грінченка «Соняшний промінь» читаємо, що Марко свою любов до померлих батька й матері «переніс потім на всіх убогих та знесилених, спрацьованих та придушених» (Б. 13).

3. В творі В. Барвінського «Скошений цвіт» описана гаряча любов Степана до батьків і останніх до нього, особливо матері, яка «зводила всі свої думки до свого «мізинка», котрого любила над жите» (Б. 3, с. 69—70).

4. В цій же повісті на стор. 96-й читаємо про надзвичайну любов отця Михайла (удівця) до своєї дочки Ольги. «Тільки для неї жив він житим трудячого запобігливого батька». На любов батька Ольга відповідала щирою, великою любов'ю дочки.

5. В повісті Левицького «Хмари» ми читаємо про любов Радюків до сина Павла і про взаємну любов сина до батьків (Б. 40, т. 2, с. 127—128).

6. В повісті П. Мирного «Лихі люди» читаємо таку розмову проміж Петром Телепнем та його батьком:

«— Балуге тебе мати, балуге! — глядячи сина рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балуге; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись одказав батько». (Б. 39, т. 1, с. 77).

7. В оповіданні Грінченка «Батько та дочка» читаємо про зворушливу, безмірну любов батька до дочки Марусі і про таку ж любов доньки до батька (Б. 11, с. 371—389).

До цього переліку слід приєднати в пам'яті ще ті приклади родинної любови, які описані раніше в § А розділу VII-го.

Друга група:

1) В оповіданні П. Мирного «П'яниця» показано як лає і б'є Барабашиха свою дочку Наталю.

Одного разу квартирант мусів останню обороняти:

«— Чи ви мати своїй дитині? Чи ви віруєте в Бога? Що ви робите? — кричав він, висмикуючи з-заду білі руки старої з шовкових Наталиних кіс» (Б. 39, т. 1, с. 63).

2) В оповіданні О. Кониського «У тісної баби» бачимо Дмитра Пухлину, котрий шахрайським шляхом позбавив батька майна і останній через те попав за банкрутство в тюрму, де, уже виправданий, умер (Б. 34, с. 3—25).

3) В повісті Левицького «Кайдашева сім'я» читаємо:

«— Не лізь, бо задушу, іророва душа, крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома руками в груди. Старий Кайдаш, як стояв, так і впав навznak, аж ноги задер...».

Увесь дальший зміст повісті показує, що старий Кайдаш втрачає в родині батьківську владу над синами і вони перестають його слухатись. Кайдаш спивається й вмирає наглою смертю... (Б. 40, т. 5, с. 340).

4) В тій же повісті бачимо сварку проміж двома ворожими в родині «фронтами»: з одного боку стара Кайдашиха, її син Лаврін та невістка Мелашка, а з другого — син Карпо з жінкою й дітьми. В процесі цієї сварки, як написано в повісті, «Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув, як несамовитий: «Нате, їжте мене, або я вас з'їм!... і затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився» (Б. 40, т. 3, с. 427—429).

5) В повісті Левицького «Причепя» написано:

«Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого плем'я, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька» (Б. 40, т. 1, с. 213).

6) В п'єсі П. Мирного «Перемудрив» на протязі усіх дій бачимо вороже відношення Василя Храпка до сина — народолюбця Петра. Лише в кінці п'єси Храпко, від страху опинитись в тюрмі, прилюдно покаявся в своїх діях і помирився з сином. (Б. 39, т. 6, с. 180—182).

7) В оповіданні «Народолюбець» П. Мирний описав, як Шатай-Мотай знущався над своїм сином до того часу, поки останній не порвав з батьком усякий зв'язок. (Б. 39, т. 4, с. 85—108).

8) В повісті Левицького «Дві московки» показана безмежна любов Ганни до сина Івана та безмірно егоїстичне ставлення сина до матері, що підтверджує приведенне на 92-гій сторінці повісті сумне прислів'я: «Мати порве пазуху, ховаючи для дітей, а діти порвуть пазуху, ховаючи від матері» (Б. 40, т. 1, с. 84—101).

9) В п'єсі Левицького «На Кожум'яках» показано обурливе відношення дочки Єфросини до її батьків, про яке уже йшла мова в § 6-му розділу VI даної праці.

Мною зараз приведено з творів наших письменників біля 20-ти прикладів різних взаємовідносин батьків і дітей, по яким можна судити, що проблема «батьки — діти» в Україні, як і скрізь, була дуже складною. Дослідити її в деталях — це окрема величезна праця. Тут же з цієї проблеми візьмемо тільки саме необхідне для обмеженого огляду української родини в рамках лише літе-

ратурних творів точно зазначених п'яти письменників.

Діти на Україні — це мета, це утіха, це надія, це душевні ліки родини, а часом і виправдання життя на землі кожного з подружжів.

На сторінці 350-й роману Мирного «Хіба ревуть воли...?» (Б. 39, т. 2) чуємо Чіпку: «Галю, рибонько моя! — шепче Чіпка — тяжко мені... важко... Сам не знаю, де б я дівся, куди б себе запровадив?... Хоч би діти були... Може б вони розважили мою тугу... чи не розлепетали б вони мою суму?», а на слідуєчій сторінці читаємо думки Галі про те, що вона «не була щасливою, не принесла й Чіпці щастя: вона не була матір'ю — та чи й буде!.. і, падаючи перед образом, молила Пречисту зглянутись на її сльози...»

Отже, дитина — це мрія українських родин!!!

Родина, як кожна людська спільнота, потребує проводу (авторитету). В українських сім'ях в часи письменників-реалістів таким проводом були батьки, яким діти, до дня осягнення ними самостійності (по віку або по становищу), мали підпорядковуватись. На батьках лежав обов'язок давати дітям все необхідне для їх життя і розвитку.

Батьківські розпорядження повинні були виходити з почуття відповідальності за добробут родини і любови до дітей без найменших ознак владолюбства або егоїзму. Кара за той чи інший проступок дитини мала бути тільки засобом виховання, а не відплати і не сміла шкодити здоров'ю дитини.

Дорослим дітям у батьків був обов'язок служити порадами. Батьківський авторитет знаходився

в руках батька й матері. Коли на те чи інше питання батько й мати мали різні погляди, то станне слово в Україні, як ми це бачимо в творах письменників-реалістів, належало батькам-мужчинам, як «першим серед рівних подружжів». Така «першість» визначалась тим, що мужчина з природи, уже навіть по своїй фізичній силі, є більш відповідний для відповідальності та для оборони й заступництва сім'ї назовні, в той час як жінка — більш здібна для турбот і збереження усього в середині сім'ї.

Останні три абзаци (Родина . . . , Батьківські . . . , Doroslim . . .) це є ті існуючі постуляти відносно родин, які впливали з свідомого та підсвідомого ідеалістичного світогляду. І от, при вивчанні творів наших п'яти письменників-реалістів кидається у вічі, що родини, які склались в наслідок любови подружжів та додержування заповітів Божих з виконанням вище згаданих постулятів, уявляли собою добродійні, патріархальні родини, віднесені мною в цьому розділі до першої групи (добрі батьки і добрі діти), а ті, що жили всупереч цьому, стали такими, які віднесені до групи другої (ненормальні відносини дітей і батьків).

Що до виховної функції, то для українців, в роки життя письменників-реалістів, систематичними школами моралі і людської гідности були для дітей тільки батьки. «По-батькові син, по-матері дочка» було здебільшого правдою . . . Праця дітей в господарстві була для них як наукою, так і розвагою. Стосовно до цього в романі Мирного «Хіба ревуть воли . . . ?» написано так: «Важка хліборобська праця, а ще важча тому, хто її на селі не знає

або не вподобає. Тим-то до неї ще змалечку привчають селяни дітей, щоб вона здавалась ні нудною, ні тяжкою. Діти на селі — поміч. Аби зіп'ялось на ноги, — зараз у поле: хай змалку привикає до свого побиту!» (Б. 39, т. 2, с. 134).

З проблемою «батьки та діти» тісно пов'язані такі три теми:

§ 1

Взаємовідносини свекрух, свекрів з невістками та тестів, тець з зятями

*«Кому попався добрий зять, той здобув сина,
а кому поганий — той втратив і дочку».*

Демокріт

«Лайливий (або: лайлива) як свекруха».

Народне прислів'я

В роки життя наших письменників-реалістів відношення тестів і тець до зятів, подібно до наших часів, здебільшого було прихильним і обумовлювалось, як правило, відношенням зятя до них і до його жінки, тобто до їхньої дочки. Так, наприклад:

1. В повісті Левицького «Хмари» про старого Сухобруса написано: «І старий батько не міг натішитися своїми вченими зятями: все обнімав та цілував їх» (Б. 40, т. 2).

2. В оповіданні Грінченка «Хатка в балці» батько Марти Корній після одруження Марти з Демком передав все своє господарство в руки зятя Демка та дочки Марти, а сам утішався унуками (Б. 11).

3. В повісті Левицького «Над Чорним морем» батько Сані Навроцької, коли Комашко попросив у нього руки Сані, щиро показав свою радість: «— Голубчику! Вікторе Титовичу! — крикнув Навроцький і схопився з місця. Кращого зятя для своєї Сані я й не бажаю». Комашко встав і собі з місця. Навроцький обняв його й тричі поцілував. (Б. 40, т. 5, с. 251).

Одначе з повісті Левицького «Причепка» знаємо й те, що отець Хведір видав заміж дочку Ганю за Серединського, але коли дочці жити з Серединським стало неможливим, то він її забрав до себе, а Серединського за його підле відношення до Гані «побив занозом так, що той не міг сісти на стільці» (Б. 40, т. 1, с. 367).

Відношення свекрух до невісток в Україні, як і скрізь, бували здебільшого такими, що жити під одним дахом вони не могли. В повісті «Кайдашева сім'я» Левицький показав, як гризня між свекрухою і невістками за шматок полотна, за півня, за яйця, за коня, за грущу та інше переросла в справжню родинну війну з лайками й бійками, почавшись з того, що старшу свою невістку Кайдашиха привітала «солодкими медовими словами, а потім дала їй покуштувати «полину», з Мелашкою ж обійшлась інакше: вона одразу почастувала її полином». Окремі епізоди «війни» свекрухи з невістками цікаво намальовані Левицьким в багатьох місцях повісті. Вони викликають сміх, але сміх крізь сльози. . . (Б. 40, т. 3, сторінки: 322—325, 366, 414, 415, 426, 427—431).

Подібні картини спостерігаємо в багатьох творах наших письменників, наприклад: в драмі П.

Мирного «Лимерівна» показано, як знущується Шкандибиха над невісткою Наталею (Б. 39, т. 6), а в оповіданні Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі» взаємовідносини Параски з невісткою Мариною подібні до «кайдашівських». Про це можна судити хоч би з такої «розмови»:

«— Візьми, сину, хворосту та загороди своїй жінці рота тином, щоб вона мені не допікала», каже Параска Грицькові.

— Зав'яжить лишень хусткою свого рота, щоб не був такий лайливий», огризнулась невістка Марина в адресу свекрухи (Б. 40, т. 8, с. 219).

Такі відношення свекрух і невісток не давали Україні катастрофічних наслідків лише тому, що значно переважаюча більшість свекрух і невісток жила нарізно, а, по-друге, з числа тих родин, що в своєму складі мали під одним дахом і невістку, і свекруху, далеко не всі були по характеру «кайдашами». Так, наприклад:

а) в повісті Грінченка «Під тихими вербами» бачимо, що Гаїнка любить свого чоловіка Зінька і свекруху. В родині спокій, любов і дружня праця (Б. 12, с. 312—494);

б) в повісті Левицького «Не той став» мати Романа щиро полюбила невістку Соломію. Одного разу вона їй каже: «Оце мені, дочко, за тобою, як у Бога за дверима: хоч сядь та й руки згорни», а далі в повісті читаємо: «Баба Зінька втішалася унуками та хвалилась перед сусідами своєю невісткою, що вона й весела, й робоча, і добра до дітей, добра й до людей» (Б. 40, т. 6, с. 348 та 373);

в) в оповіданні Левицького «Хрестини» та в його повісті «Бурлачка» також показані чудові

взаємовідносини Хотини і Васиlines з свекрухами (Б. 40, т. 8, с. 206 та Б. 40, т. 3, с. 295).

Підсумовуючи все сказане в цьому параграфі вище, можна зробити висновок, що взаємовідносини свекрух і невісток в Україні в ХІХ та початку ХХ століть (та і раніш) хоч і не можна взагалі назвати добрими, але були вони ліпшими, чим у сусідніх країнах, як це відомо з чужоземної літератури.

§ 2

Взаємовідносини братів та сестер

1. В оповіданні Левицького «Хрестини» читаємо, що Уляна наполегливо підтримує перед батьком свого брата Наума в його бажанні одружитись з Хотинною, чому батько дуже противився. В кінці розмови Уляна каже: «Не сперечайтесь тату! Я ручуся за Хотину, як сама за себе, бо вона ж моя подруга і я знаю її добре ще змалку»; на це, хоч і без задоволення, батько відповів: «Про мене, робіть як хочете . . .» (Б. 40, т. 8, с. 203).

2. В образках з життя П. Мирного «Як ведеться, так і живеться» бачимо, що Йосип Грицаєнко пішов добровільно на страшну військову службу цареві замість свого брата Якова, чим викликав загальне здивування (Б. 39, т. 1, с. 178—183).

3. В п'есі П. Мирного «Перемудрив» показано, як сестри гаряче заступаються за брата Петра перед батьком, котрий має намір вигнати Петра з двору за його народолюбство (Б. 39, т. 6, с. 98—99).

4. В тій же п'есі читаємо, як рішуче й гаряче

Петро заступається за сестру Галю, яку батько примушує до шлюбу з Печерицею (Б. 39, т. 6, с. 145—148).

5. В драмі Грінченка «Арсен Яворенко» Харита підтримує брата Арсена у всіх його труднощах (Б. 14).

6. В повісті Грінченка «Серед темної ночі» бачимо Зінька Сиваша, який по-родинному ставиться до брата Романа навіть тоді, коли останній став злочинцем (Б. 12, с. 161—311).

Обмежитись лише такими прикладами було б тенденційною ідеалізацією дійсности, бо уже в тій самій повісті «Серед темної ночі» бачимо, що Денис ворогує з двома братами — Романом і Зіньком та в їх же селі Панас і Іван за десятину землі жажливо замордували на смерть свого рідного брата Грицька. Знаємо й інших ворогуючих братів: Івана і Петра Левадних з повісті П. Мирного «П'яниця» (Б. 39, т. 1), Карпа і Лавріна Кайдашів з повісті Левицького «Кайдашева сім'я» (Б. 40, т. 3) та других.

Робити з приведених протилежних прикладів якийсь категоричний висновок, особливо про взаємовідносини братів між собою, нема можливости, але можна відмітити, що випадків ворожнечі братів в добу кріпацтва письменники-реалісти майже зовсім не відмічають, а показують їх в часи після знесення кріпацчини і цим наче стверджують думки діда Уласа з оповідання П. Мирного «Лихо давне й сьогочасне» про те, що «давнє лихо» (тобто кріпацтво) було дуже тяжким, але «не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи»

(Б. 39, т. 1, с. 311). Наступивши після «реформи» доба з наявністю в багатьох випадках надмірного потягу до збагачення та до надбання землі і справді зменшила на селі силу родинних зв'язків.

От що симпатичного діда Уласа та й самого Панаса Мирного дуже турбувало...

§ 3

Дбання про репутацію родини

«Тільки поганий птах паскудить своє гніздо».
(Українське народне прислів'я)

Кожна доба в житті народу висуває на передній плян такі обставини в побуті, які в очах суспільства безапеляційно компромітують родину. В ті часи, які охопили своїми творами наші письменники-реалісти, такими обставинами в Україні були: по-перше, — наявність в родині «покриток» та «байстрюків», по-друге, — зрада заміжньої жінки її чоловікові і, по-третє, — наявність в родині викритого або пійманого злодія. Тяжкі злочини членів сім'ї (убивство, розбій) вважались нещастям родини.

Неслава родини відбивалася на репутації кожного її члена, а тому ту чи іншу участь в боротьбі проти неслави приймали не тільки батьки, але й інші члени сім'ї.

Найчастіше неслава сім'ї виходила з наявності у ній «покритки», але, оскільки про це уже говорилось в розділі VIII-му даної праці, то тут слід зупинитись на випадках іншого роду. Зокрема візьмемо такі приклади з реалістичної творчості:

1. В драмі Грінченка «Арсен Яворенко» інженер Яворенко, оберегаючи честь своєї родини, звільняє від служби Підкову за те, що останній доніс йому про зраду його — Яворенка дружини з Крашевичем. Звільнення відбулося, хоч донос був правдивий і доведений беззаперечно. (Б. 14, с. 393—394).

2. Обороняючи честь брата Йосипа, Яків розганяє вечерниці, які улаштувала дружина Йосипа Параска в відсутності її чоловіка. Свої досить рішучі заходи Яків пояснює так: «Та як вона сміла, сяка-така? . . . Що ми — послідні які, що вона поносить нас, увесь рід? . . .» Все це ми читаємо у творі П. Мирного «Як ведеться, так і живеться» (Б. 39, т. 1, с. 193—203).

3. В оповіданні О. Кониського «У гостях добре, дома ліпше» читаємо, що Леся прилюдно на балю ударила Деньгина по щокам за те, що він намагався, шляхом провокацій і підкупу, запламувати її чесного батька обвинуваченням в крадіжці (Б. 35).

4. В оповіданні Левицького «Приятелі» Устя енергійно і категорично вимагає від свого чоловіка Кузьми кинути злочинство, яке плямує родину (Б. 40, т. 4, с. 27).

6. Горпина з оповідання Грінченка «Без хліба» після крадіжки її чоловіком Петром трьох мішків зерна з громадської гамазеї, відчула, що втратила до Петра повагу й стала цим мучитись (змарніла, очі позападали і в них світилась мука). Страждання Горпини та її умовляння примусили Петра повинитись прилюдно перед громадою та повернути украдену під час голодування кількість зерна з нового урожаю.

Після цього родинне життя Петра та Горпини знов стало щасливим. «Горпина, написано в оповіданні, знов стала такою, як і перше була...» Вона відновила порушену її чоловіком честь родини, а разом з цим відновила і родинну гармонію. (Б. 11, с. 249—260).

7. В пов. Грінченка «Серед темної ночі» читаємо, як Денис прийшов додому і почав розказувати, що він з товаришами піймав брата Романа з краденим салом і зв'язаного привели його в волость.

«— І ти вів його зв'язаним... через село в волость?» (спитав старий Сиваш).

«Відразу всі очі повернулись до старого батька. Він устав білий... і звів угору проти Дениса руку».

«— Бодай же ти довіку був...» «Але слово прокльону спинилося і він упав на стіл головою і заплакав.

«— Так мене зганьбив!... Увесь рід наш чесний так зганьбив!... Брата не пожалів! Мою стару голову такою ганьбою покрив!...»

«Мати хлипала, а по Зіньковому обличчю котилися сльози...» (Б. 12, с. 204).

Як показують наведені приклади з творів письменників-реалістів, збереження й оборона чести родини в Україні вважались обов'язком не тільки батьків, не тільки чоловіків, але усіх членів родин і чоловічої, і жіночої статі...

XI

ВИСНОВКИ ТА ПОРІВНЯННЯ МИНУЛОГО З СУЧАСНИМ

*«Молимоь, Боже Єдиний,
Нам Україну храни!
Всі свої ласки й щедроти
Ти на люд наш зверни.
Дай йому волю, дай йому долю
Дай доброго світа...»*

(З молитви за Україну)

Якщо згадати все тут сказане в попередніх десяти розділах та кинути ретроспективний погляд на те, що пропущено з-за неможливості охопити зміст колосальної творчості наших п'яти визначних письменників в одній темі, то перед нами встане, як на екрані, чарівна Україна від Тиси далеко за Дніпро і від Прип'яті до Чорного моря, Україна населена недалекокими нашими попередниками, за малими винятками, морально і фізично здоровими.

Чарівну природу і побожних людей правдиво навальованих в творах наших письменників-реалістів досить для того, щоб полюбити і людність України і її розкішні родючі поля, широкі й глибокі рібні річки, могуті ліси, великі і малі гори, кургани, біленькі хати, незчислені садки біля хат, вишні, соняшники, тихі ставки, верби, криниці, вітряки й інше...

На тому ж «екрані» бачимо привітний музично-співучий український народ, подібний в цьому відношенні італійцям, народ, в своїй більшості, простий, але гуманний, з особливо чутливим жіноц-

твом, народ складений з мільйонів боголюбивих родин. Ці родини завжди, навіть в самих тяжких умовах кріпацтва, виконували, за невеликими винятками, або добре, або нормально, свої три головні функції—біологічну, господаріу та виховну, включаючи в останню першочергово: збереження та розвиток в поколіннях релігійности, рідної мови та українського патріотизму-націоналізму.

Вичерпавши матеріали намічені до обговорення по заданій темі, мені залишилось лише написати мої кінцеві міркування. І от тут треба зауважити, що ці «міркування» по суті майже збігаються з «висновками» д-ра Янева в його студії «Українська родина в поетичній творчості Шевченка» (Б. 66, с. 178—181), не дивлячись на те, що моя і д-ра Янева теми є різні. На перший погляд це дивна річ, а між тим в цьому немає нічого дивного. Було б дивовижним якби такого збігу не було. Перш за все в обох випадках мова йде про українську родину. А по-друге, як письменники по моїй темі, так і Т. Г. Шевченко, по темі д-ра Янева, були майже сучасниками: коли Шевченко вмер, то, наприклад, Кониському було 25 років, а Левицькому — 22 роки. Це означає, що і Шевченко, і письменники-реалісти спостерігали або однакові або подібні обставини і їх, хоч і відмінними літературними формами, але з подібною суттю відобразили в своїх творах.

Зробивши таке застереження, я, на закінчення моєї праці, вважаю необхідним подати такі висновки щодо українських родин, зображених в творчості наших по темі письменників-реалістів:

1. Родинне життя для українців мало величез-

не значення, бо «українець може найти повноту щастя тільки в родині».

2. При закладанні родини в Україні любов мала виключне значення, бо шлюб без любови ніколи не давав, як і не дає, родинної гармонії.

3. «Українська родина — рішуче моногамічна, при чому до збереження моногамії спрчиняються не тільки внутрішня конечність, але й століттями витворені норми та звичаї, як теж незвичайно чутлива прилюдна опінія . . .» (Б. 66, с. 179).

4. «Українська родина — це виключно мала родина, обмежена до батьків і неодружених дітей. Діти з батьками залишаються і після одруження тільки тоді, як вони одинаки, а батьки — літні і немічні — мають при них доживати віку». (Б. 66, с. 179).

5. Дійсна гармонія в українських родинах спостерігається тільки там, де взаємини подружжів складаються без виразної переваги однієї з сторін та з продовженням в подружнім житті любови, яка привела сторони до шлюбу і яка в Україні є сильніша від соціальних перегород і ломить усі перепони на дорозі до щастя (приклад: Марко і Катерина в повісті Грінченка «Соняшний промінь»).

6. Активність українського жіноцтва в багатьох випадках переважала чоловічу, зокрема, в підшуканні пари для дітей та в виявленні себе в любові.

7. Прагнення українців до подружньої гармонії сприяло заключуванню національно однорідних шлюбів.

8. Потомство і його виховання вважалось українцями двома з 3-ох головних завдань родини.

При відсутності власних дітей часто брали прий-маків.

9. Для української родини є дуже характерним бажання приватної власности, а хата в Україні — це символ і одночасно синонім української родини.

10. Християнство і Церква мали величезний вплив на збереження традиційних форм родини уже тому, що вони запровадили моногамію, а до того ж Церква була єдиною установою, яка легалізувала наявність родини («законний шлюб»).

11. Соціальні і політичні умови дуже виразно впливали на життя українських родин, що особливо яскраво показано письменниками-реалістами в зображенні ними кріпацького стану селян, «голодної волі» та долі покриток.

Здавалось би, що після цього переліку дану працю, відповідно до назви теми, можна було б вважати скінченою. І якби Україна та її населення не потрапили в другому десятиріччі ХХ-го століття в страшні об'єми спрутоподібного нового окупанта, що здавив у своїх лабетах 48-мільйоновий український народ, то я тут дійсно поставила б крапку, бо 1917-й рік підніс українське національне питання на височінь близьку до «своєї правди у своїй хаті».

Але на жаль і на смуток та сльози української нації все обернулось інакше . . .

Пережила Україна часи дуже тяжкі: і татарську, і польську неволі, перетерпіла кріпаччину, пройшла через страшну добу російського царського гніту, при якому, за словами Тараса Шевченка, —

«Від молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить . . .»,

але більш підлих часів, як останнє півстоліття (з лишнім), в Україні не було ще ніколи: помимо людських втрат на війнах, десятки мільйонів українців комуністичною владою *фізично знищені* через розстріли, тюрми, концтабори, два голоди, «розкулачку», та інше; індивідуальність українська закована в ланцюги, звичні засоби до існування (своя власна земля, живність та інше) у українців відібрані, духовенство, здебільшого, було знищено, а залишене в живих опинилось або в загоні, або на службі у атеїстів; в усій Україні офіційно панує мораль московських окупантів, *мораль, яка, сама по собі є аморальна* («все є добре, що потрібно для комунізму»).

«Знецінення большевицькою матеріялістичною філософією ідеальної любови. вирвання дитини з лона родини, знищення приватної власности, зокрема ж заступлення одиночних хат комунальними мешканнями, пише д-р Янів, мусіли мати для української родини нищівне значення, будвши протиприродними для української духовости і незгідними із освяченими століттями звичаями та традиціями» (Б. 66, с. 181).

Підсумовуючи коротко сказане про Україну наших часів, можна, для порівняння її стану з Україною царських часів, *пристосувати слова діда Уласа з повісті Мирного «Лихо давне й сьогочасне»*, а саме: «Правда, що й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знуцалося, за людей нас не лічило... А тепер яке лихо настало?... Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо!..»

Штиками, кулями та руйнуванням української національної ідеології через школи, клуби, пресу,

радіо, телевізію, большевики, починаючи від «царювання» Леніна з Троцьким і кінчаючи владарюванням яничара Брежньова, знищили і зламали все те, що перешкоджало їх господарюванню та прищепленню їхньої мерзенної ідеології. Залишилась нездоланою багато разів поранена єдина лише *українська родина* (в збірному розумінні слова), що зберегла, особливо на селі, далеку від марксистських фальсифікацій, справжню «українськість», виплекану в минулих століттях і передану нащадкам наших часів...

Зараз в Україні вирішуються такі питання: Здолає комуністична ідеологія українські родини, чи останні залишаться на українських національних позиціях? Чи довго Київ буде другорядним містом з чужим, ворожим прапором, чи він знову стане золотoverхою столицею з всенародньою молитвою за Україну: «Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни!»? Чи скоро збудуться українські надії, про які Левицький в повісті «Хмари» написав так: «Стоять київські гори непорушно, заглядають в синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розумить, і ждуть не діждуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого Києва, поки знов завітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії...» (Б. 40, т. 2, с. 6)?

Будемо вірити і надіятися, що переможцем в цьому змаганні буде українська родина!..

З останнього погляду тема даної праці ніяк не є застарілою, з'являється актуальною і тому я працювала над нею не без хвилювання...

ДОДАТОК

КОРОТКІ ЖИТТЄПИСИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ-РЕАЛІСТІВ:

ВОЛОДИМИРА БАРВІНСЬКОГО,
БОРИСА ГРІНЧЕНКА,
ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО,
ПАНАСА МИРНОГО,
ТА ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

ВОЛОДИМИР БАРВІНСЬКИЙ

*«Україно — Україно,
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе краю
Зав'яне серденько».*

(В. Барвінський,
«Скошений цвіт» — В. 3, с. 76)

Володимир Барвінський (його псевдоніми: Василь Барвінок та Римидолов) народився 25 лютого 1850 року в селі Шляхтинцях (Галичина) в родині священника о. Григорія Барвінського.

Скінчивши Тернопільську гімназію, В. Барвінський вступив у Львівський університет на правничий факультет та з першого ж року студентства почав брати активну участь у громадському житті у Львові, а саме: в 1868 році він був діяльним членом української громади та одним з основників товариства «Просвіта».

В 1872 року Барвінський скінчив університет і приступив до праці в адвокатурі з гарячою участю в громадських справах.

В 1876 році В. Барвінський обняв посаду головного редактора «Правди», змінив її напрям на літературно-політичний місячник, в якому висвітлював свої національно-політичні ідеї. Фактично він став ідеологом галицького народництва.

В 1880 році В. Барвінський організував скликання першого українського народного віча у Львові. З тої пори народні віча тут же, з обговоренням на них актуальних українських питань, стали однією з важливіших підойм українського життя

взагалі, а особливо в Галичині; в тому ж самому році Барвінський заснував у Львові політичний часопис «Діло» й став першим його редактором, працюючи на цій посаді спочатку без усякої винагороди.

Від надмірного, дуже інтенсивного труду В. Барвінський почав з середини 1862-го року хворіти. Лікування в Карльсбаді Барвінського не спело, бо він, повернувшись, не оберіг себе ні від застуди, ні від нової перештоми надмірною працею. 3-го лютого 1883 року він помер від удару серця, завдавши цим великого жалю свідомим українцям усієї Соборної України. Не стало визначного сина України, не стало письменника-реаліста, помер журналіст, видавець, редактор, критик, суспільно-політичний діяч...

Само собою зрозуміло, що літературну спадщину В. Барвінський залишив порівняно невелику, бо він помер молодим чоловіком, але все те, що вийшло з-під його пера мало величезний вплив на читачів — сучасників автора — своєю актуальністю та реалізмом і зберігає величезне значення ще і сьогодні.

Підсумки життя та діяльності В. Барвінського зробив на похоронах останнього Іван Франко, звернувшись до покійника так:

«Прощей, прощай, наш батьку, друже, брате!
Товаришу по ділу і любові!
У цвіті літ, мов дерево підтяте,
Ти впав в тяжкій, нерівній боротьбі.
Но діло, що тобою розпочате,
Не вмре з тобою, клянемося тобі!

Примір твій і слова твої громкіі
Нам додадуть і сили і надії». (Б. 41, с. 856)

Ці слова Франка ні змін, ні доповнень не потребують.

БОРИС ГРІНЧЕНКО

*«Віддав себе я праці без вагання;
Я йшов туди, де розум посилав...»*

(Б. Грінченко. «Писання»)

«Найхарактернішою й найвизначнішою постаттю серед літературного покління 80-х років, пише академік С. Єфремов, був у нас Борис Грінченко (1863—1910) — не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ цілої епохи — безмежного гніту з одного боку і духового відпору та громадської одсічі, з другого. Такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, навпроти зверхньої сили репресій, поставивши внутрішню силу активної любови до рідного краю». (Б. 21, с. 198).

Борис Дмитрович Грінченко, відомий також під багатьма псевдонімами (Чайченко, Вартовий, Яворенко та інші) народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр (Харківщина) в дрібнопанській сім'ї, в якій щоденною мовою була мова російська. Дітям говорити «по-мужицькому» заборонялося, але малий Борис товаришував з сільськими дітьми і добре навчився українській мові з народних уст.

На одинадцятому році життя Борис вступив до реальної школи в Харкові, де він захопився читанням книг. Більш за всі книжки, що він прочитав в школярські роки йому уподобався «Кобзар» Шевченка. В своїй автобіографії він пише: «Кобзар» зробивсь моєю евангелією. Я почав писати по-українському» (Б. 46, с. 10).

Восени 1879 року Грінченка — учня 5-ої класи реальної школи — за читання та передачу товаришам нелегальної книжки Подолинського «Парова машина» було арештовано. В січні 1880 р. його з тюрми випустили, але з заборонаю учитися як в середній, так і вищій школі (так званий «вовчий білет»).

Цілий рік після харківського тюремного ув'язнення Борис Дмитрович жив дома на поруках у батька на хуторі, а на початку 1881-го року він знову їде до Харкова щоб пошукати заробітку та почати самостійне життя.

В тому ж самоу 1881 році, коли Грінченко приїхав у Харків шукати службу, в журналі «Світ» у Львові був надрукований його вірш «До праці», в якому він (юнак-поет) закликає: «Праця єдина з недоли нас вирве, // Нумо до праці, брати!»

Оселившись у Харкові для заробітку та можливості широко робити добро Україні, Грінченко спочатку вчив дітей у одного урядовця військового суду, а потім став служити в казенній палаті канцеляристом, одночасно готуючись до іспиту на звання учителя.

«Що бачив навкруги себе Грінченко, коли якась непереможна сила його, 17-літнього юнака, потягла на працю для рідного народу?» питає академік

Єфремов в своїй «Історії українського письменства» (Б. 21, с. 198). Але на це, раніш запитання академіка, відповів, наче крізь сльози, сам Грінченко у вірші «Смутні картини»:

«Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд, —
Смутнії картини, смутні — невеселі,
А інших не знайдеш ти тут»
(Б. 21, с. 198)

Здавши успішно екзамен, Грінченко в 1881-му році одержав посаду вчителя спершу в селі Введенському, незабаром — в Тройчаті, а потім в с. Олексіївці, Зміївського повіту (Харківщина).

В 1884 році Грінченко одружився з учителькою Марією Миколаївною Гладиліною (літературний псевдонім — Марія Загірня), яка була йому завжди вірним другом та помічником у всіх справах і заходах.

З 1894 по 1902 р.р. Грінченко працював у Чернігові в земстві на різних посадах, віддаючи все дозвілля літературній праці та справі впорядкування музею Тарновського. В роки його чернігівського життя Грінченко власними силами видав 50 популярних книжок для народу у 200 тисячах примірників, як пише про це Микола Плевако (Б. 49, с. 646—647).

В 1902 р. Грінченки переселились до Києва, де редакція журналу «Киевская старина» доручила Грінченкові впорядкування словника української мови, випущеного в світ в чотирьох томах, за який Російська академія наук нагородила Бориса Дмитровича другою премією ім. Костомарова.

Після революції 1905 року Грінченко почав редагувати першу українську щоденну газету «Громадська Думка» і одночасно очолював журнал «Нова Громада», виходивший в 1906-му році. Тут у Києві Грінченко зазнав у видавничій справі багато різних клопотів. Наприклад, проти «Громадської Думки» цензурою було порушено 11 судових справ (Б. 46, с. XIII); однак в боротьбі з перешкодами Грінченко завжди перемагав хоч іноді з неймовірною та довгою напругою сил. До всього цього він так призвичаївся, що бувало казав: «На те й лихо, щоб з тим лихом боротись». (Б. 49, с. 648).

Поруч з літературною та видавничою працею, Грінченко в 1906-му році заклав у Києві товариство «Просвіту», яке, під його головуванням розгорнуло широку просвітню діяльність.

В 1909-му році тяжко хворий на туберкульозу Грінченко поїхав лікуватись в Італію, але вже було пізно... 6 травня 1910 року Борис Дмитрович перестав жити. Помер український видатний письменник, поет, публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець, критик, історик, педагог, видавець, громадський діяч... Умер один з великих патріотів української землі...

Тіло померлого Грінченка було без затримки перевезено з Італії на Україну і поховано в Києві.

Наближаючись до слів акад. С. Єфремова (Б. 21, с. 209) можна сказати, що Грінченко найбільше своєї сили віддав письменству, бо він був в числі перших професіональних на Україні письменників. Він написав: 4 великі повісті («Соняшний промінь», «На розпутьті», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами»), кілька драматичних творів («Ясні зорі»,

«Нахмарило», «Степовий гість», «Серед бурі», «Арсен Яворенко»), один том поезій та величезну кількість різних статей.

Літературна спадщина залишена Грінченком Грінченком Україні є вельми цінна, по-перше, тим, що його творчість — реалістична, а по-друге, — що кожний окремий твір його творчости або викликав у читачів любов до України, до світу, до правди, або кличе до них.

Позитивних якостей творчість Грінченка має значно більше, але досить згаданих двох, щоб зрозуміти, яку правду сказав Коцюбинський, коли написав дружині Грінченка, після смерти останнього так:

«Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він, небіжчик, був серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не згинуть ніколи і в них він довго житиме серед вдячних нащадків...»

Під цими словами кожен українець може зворушливо покласти свій підпис...

ОЛЕКСАНДЕР КОНИСЬКИЙ

«Блажен... хто на громаду звик робить...»

(з поеми О. Кониського «Проповідь на горі»)

Олександр Якович Кониський, нащадок дрібного діди́ча, родився в зубожілій дворянській родині на хуторі Переходівці в Чернігівщині в серпні

1836 року. Походив він із старого роду, який в 17-му сторіччі переселився з Галичини в Чернігівщину.

Виключений з чернігівської гімназії за писання українських віршів, молодий О. Кониський змушений був доповнювати свою освіту самотужки. В решті решт, саме тоді, коли було знесено кріпацтво, Кониський склав іспит на кандидата прав і добився в Полтаві адвокатської праці.

Палку свою вдачу та організаційний хист Кониський віддав, поруч з адвокатською практикою, заснуванню недільних шкіл у Полтавщині та складенню для цих шкіл підручників українською мовою. За це в 1863-му році Кониського заслано спершу у Вологду, а потім у Тотьму. В 1865 р. він був звільнений із заслання і одержав дозвіл виїхати за границю лікуватись.

Під час подорожі до Дрездену Кониський затримався кілька місяців у Львові, де познайомився з галицькою громадою народовців і почав тут друкувати деякі свої твори. Зі Львова Кониський виїхав до Німеччини, але з того часу його зв'язки з Галичиною не переривались: він кілька разів сюди приїздив в справах видання в Галичині й Буковині його творів, чим незвичайно допоміг розбудженню письменського духу в Наддністрянщині.

В 1872 р. Кониський з Німеччини вернувся до Києва, де до смерти займався адвокатською, громадською й літературною працями, підтримуючи тісні взаємини з галицькими українцями. Зокрема він запопадливо сприяв перетворенню в 1892 році галицького «Товариства ім. Шевченка» в «Наукове Товариство ім. Шевченка» на лад академій наук.

Літературну діяльність Кониський розпочав в українському журналі «Основа» (виходив в Петербурзі), де помістив свої перші поетичні спроби.

Акад. С. Єфремов про Кониського пише: «Як вийшов він на українське поле року 1861-го в «Основі», так і не сходив з нього до самої смерти... Це був діяч того ж типу, що й Куліш — запальний, різносторонній і хоч меншого росту, але більшої постійності й видержки в основних питаннях... Таких діячів надто потрібно буває на світанні національного життя або підчас посухи на громадські сили...» (Б. 21, с. 88 та 89).

В вірші «На Тарасовій могилі» Кониський пише:

«Покинь високії слова,
Возьмись за просте діло!
У нас робітників нема,
А ватажки нам надоїли».

Ці слова характеризують, в першу чергу, самого автора, бо йому хоч і доводилось бувати й ватажком іноді, але він ніколи не тікав і від «простого діла».

Твори О. Кониського вийшли з друку, в більшості, під псевдонімами (Жук, Дрозд, Кошовий, Перебендя, та інші) (Б. 29, с. 5).

Літературна спадщина Кониського — дуже багата, але вона більш усього розкидана по періодичних виданнях Галичини, де, як пише Олександр Барвінський, «Кониський був трохи чи не найважливішим з письменників і мав великий вплив на розвиток белетристичного письменства та на розбудження національної свідомости» (Б. 5, с. 253).

Лише частину творів Кониського зібрано в чотирьох книжках одеського видання, розпочатого ще за життя автора.

Як поет, Кониський визначається яскравою національною свідомістю, народолобством, живою мовою, прозорою думкою, уступаючи в глибині натхнення і виразності лише Т. Шевченку, як це відмічає О. Барвінський в своїй «Історії української літератури» (Б. 5, с. 253).

З літературного погляду вище ніж поезія стоять прозові твори Кониського, яких, як знаємо, є більше, чим 50: «У тісної баби», «За кригою», «Не люби двох», «Надії», «У гостях добре, дома ліпше», «Непримиренна», «Хвора душа», «Грішники», та інші.

Кониський належить до когорти письменників-реалістів, про що в томі 1-му «Енциклопедії українознавства» на стор. 763 написано: «З представників народницької реалістичної прози хронологічно першим був Олександр Кониський». Про народництво ж останнього акад. Єфремов сказав: «В своїх повістях Кониський стає перед нами народовцем, але іншого типу, ніж той, що панував тоді в російському житті. Це на українському ґрунті був пересвідчений культурник . . .» (Б. 21, с. 92). Тут же Єфремов підкреслює, що космополітизм Кониському був ненависний.

В останні роки свого життя Кониський найбільшу увагу присвятив Шевченкові, в наслідок чого українська література має найкращий життєпис Тараса Шевченка, написаний Кониським.

Помер Кониський в грудні 1900 року у Києві. Підсумовуючи його літературне й громадське ста-

новище, О. Барвінський дав таку оцінку цього діяча: «Своєю літературною творчістю причинився Кониський, побіч Куліша і Драгоманова, найбільш до розвитку і об'єднання всіх українських земель на письменській царині, витворення всеукраїнської літературної мови й поглиблення всеукраїнської народної ідеї. Але ще більш досяглою в наслідках була його громадська діяльність. З питомою йому запопадливістю, невтомністю, рішучою і палкою вдачею, непохитністю переконання серед найтяжчих для українства обставин і глибокою вірою в живучість української ідеї, держав він сміло і твердо народний стяг у передовім ряді навіть серед найсумніших злиднів, будив сонних і рівнодушних, накликавав до праці заляканих і піддержував народний живчик українського суспільства навіть тоді, коли здавався уже зовсім завмирати . . .» (Б. 5, с. 258, 259).

Таким був Олександр Кониський, той Кониський, молитву якого за Україну («Боже, Великий, Єдиний! . . .») мусять знати всі українці.

ПАНАС МИРНИЙ

*«Я язик собі вирву, коли він не заговорить
так, щоб і каміння завило, щоб у бездушній
групі не урвався світ правди і любови».*

(З щоденника П. Мирного за
12 березня 1870 року)

Панас Мирний (в дійсності — Панас Якович Рудченко) — один з найвидатніших українських письменників-реалістів, народився 13-го травня

1849 р. у місті Миргороді в сім'ї дрібного урядовця. У 8 років Панас пішов до Миргородської церковної школи, але через рік, в зв'язку з переїздом родини в Галич, він почав учитись в Гадяцькій повітовій школі, яку закінчив в 1862 році. Матеріальні нестатки сім'ї позбавили Панаса Яковича можливості учитись далі і звернули його на шлях самоосвіти поруч із службою в різних канцеляріях.

В 14-ть років Панас Рудченко влаштувався на посаду писарчука Гадяцького повітового суду. В листопаді 1871 р. він починає служити в Полтаві, спочатку бухгалтером Полтавського скарбництва, а з 1879 року на різних посадах, починаючи з бухгалтера, в Полтавській казенній палаті аж до революції 1917-го року.

В квітні 1889 р. П. Мирний (Рудченко) одружився з Олександрою Михалівною Шейдеман, від якої мав трьох синів. Олександра Михайлівна «була доброю матір'ю, порядною дружиною, але справжнім другом, помічником письменнику вона ніколи не була» (Б. 63, с. 284—287 та 380—381).

Дослужився П. Мирний в передреволюційні часи до начальника відділу губернської казенної палати в чині дійсного статського радника (тобто «цивільного генерала»), з одержанням багатьох орденів та звання дворянина.

Панас Мирний, відокремлений від своїх творів, як особа, викликає декілька суперечливих тверджень, зокрема:

Приклад перший: радянський літературознавець Євдокименко пише, що Мирний був «непримирним ворогом релігії» (Б. 19, с. 125—126), а поруч з тим радянський академік Черкаський

В. М. в своїй праці написав так: «Христос-месія для Мирного, як і для багатьох його сучасників, був легендарним пророком справедливости, братолюбства, допомоги слабшому бідному та покривдженому». (Б. 1, с. 322).

Щоб анулювати це протиріччя, Євдокіменкові слід подивитись на фотографію, вміщену між 368 та 369-ою сторінками книги Черкаського «Панас Мирний», де видно, що П. Мирного поховано урочисто, з церкви, по православному обряду 30 січня 1920 року, тобто при радянській владі. В ті часи атеїстів так не ховали. Твердження Євдокіменка — обмовницьке. «Щоденник» Мирного показує його релігійність.

Приклад другий: радянські літературознавці — Білецький, Борщевський, Пільгук, Кирилук, Сиванченко твердять про революційні переконання П. Мирного (Б. 58, с. 29; Б. 27, с. 401; Б. 53, с. 7), а всупереч їм, їх радянський колега М. Агуф пише, що суспільно-політичні ідеали П. Мирного «надто помірковані», що він був під впливом свого старшого брата Івана Рудченка (Білика), який за своїми поглядами стояв на позиціях чорносотеного «Києвлянина», що Мирний не відгукнувся як слід на революцію 1905-го року, та що він лишився осторонь і «жовтневої революції» (див. Б. 1, с. 7 та 8). Погодити ці два протилежні погляди на Мирного немає ні можливости, ні потреби. Слід тільки сказати, що цивільного генерала Мирного, який був прийнятий, по його проханню, в «дворянське сословіє», причисляти до революційної інтелігенції не мається ніяких підстав: ні життя, ні твори Мирного про його «революційність» не свідчать.

Приклад третій: твердження переважаючої більшості біографів, що Афанасія Рудченка спас від утисків царської влади ніби нерозкритий до революції його псевдонім (Панас Мирний) знаходиться в повній, як мені здається, суперечності з такими фактами: а) в квітні 1892 року Заньковецька грала в Полтаві героїню п'єси «Лимерівна». Вистава мала величезний успіх, і от, зворушений Мирний під вигуки публіки (Автора! Автора!) вийшов на сцену, а Заньковецька наділа на нього вінок. Вся публіка довідалась, що полтавський П. Я. Рудченко і автор «Лимерівни» Панас Мирний це є одна і та ж особа. (Б. 63, с. 290 та 291); б) 28-го жовтня 1913 року відбувся ювілей 50-ліття державної служби П. Я. Рудченка. З приводу цього часопис «Спутник чиновника» розповів читачам, що *«шановний ювіляр це є талановитий український письменник Панас Мирний»*. Повний текст цієї статті є в книзі В. М. Черкаського «Панас Мирний» (Б. 63, с. 359 та 360); в) нарешті, у секретній записці начальника київського жандармського управління про соціально-політичний рух на Україні в 60-х роках сказано: *«Брати Рудченки вміщують свої статті під псевдонімами Мирного і Білика»* (Б. 61, с. 270).

З усього цього можна зробити певний висновок, що псевдонім «Мирний» для жандармерії не був таємницею і що вона не чіпала Мирного не тому, що він добре сховався за свої псевдоніми, а з якихось інших причин, скоріш усього з-за виского службового стану та зв'язків обох братів Рудченків (особливо Івана), а може тому, що жандармерія не мала достатніх підстав і доказів для

сформулювання відносно Мирного законного обвинувачення.

Приведені приклади не вичерпують усіх протиріч, які точаться навколо особи Мирного, як людини, у котрої, як він сам визнавав, було роздвоєння між його світоглядом і душевними симпатіями з одного боку, та практичним життям — з другого...

Однак, незалежно від того, як хто тлумачить означені вище протиріччя, залишена Україні Мирним літературна спадщина, особливо проза, безповоротно увійшла у золотий фонд української культури, ставши школою прозової майстерности і для молодших сучасників письменства і для нащадків. Отже на творчості Мирного треба зупинитись хоч коротко.

Подібно багатьом письменникам, Панас Мирний виступив перед суспільством з віршами. Першим його опублікованим твором був вірш під назвою «Україні», надрукований в № 5 львівського журналу «Правда» в травні 1872 р., тобто через два роки уже після того, як Мирний 20 травня 1870 р. в своєму щоденнику виніс його поезії такий вирок: «Бандура моя не гра вже мені на високі струни, видко, швидко і на низькі перестане... Тепер я кинув своє нікчемне віршування» (Б. 39, т. 7, с. 328 та 329).

Не досягнувши задовольняючих наслідків у віршуванні, Мирний з кінця 60-х років поступово від поезії відходить і починає писати прозою. З 1872 по 1919 р.р. він випустив у світ понад 30 творів, з яких звертають на себе особливу увагу такі: оповідання «Лихий попутав», «Подоріжжя од Пол-

тави до Гадячого», повість «П'яниця», повість «Лихі люди», повість «Лихо давне й сьогочасне», роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», роман «Повія», оповідання «Лови», комедія «Перемудрив», драма «Лимерівна».

Уже перші друковані твори П. Мирного «Лихий попутав» і «П'яниця» високо оцінив Іван Франко: «В обох оповіданнях, пише він, видко було свіжий і сильний талант, вони відразу корисно вирізнялися серед тодішньої української белетристики» (Б. 43, с. 81).

Широке визнання й славу приніс Мирному великий соціяльний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», написаний разом з братом Іваном Біликом (Іваном Рудченком) і вперше надрукований в 1880 році в Женеві М. Драгомановим. У цьому романі повністю проявився творчий стиль Мирного — його глибока народність, викривальний характер зображення дійсности, уміле розкриття соціяльних суперечностей, велика майстерність типізації, зразковість реалізму. Іван Франко про згаданий роман сказав, що автор його «дав широко задуману історію українського села майже за ціле століття і на цьому фоні подав ряд інтересних типів (селянин-бунтар) і потрясаючих сцен («Солдати на прокормленні», «Приборкання бунту»). Цим самим Мирний відразу висунувся в перший ряд українських письменників». (Б. 27, с. 392).

Найвищого ступеня реалізму Мирний досягнув в романі «Повія», перші дві частини якого були надруковані в 1883—1884 р.р. в альманасі «Рада», третя — у «Літературно-науковому Віснику» в 1919 р., а повністю — в 1928 р. В цьому романі

йдеться про долю сільської дівчини Христі, намальованої Мирним з великою художньою силою і з глибоким співчуттям автора обездоленій героїні роману. Роман «Повію», за прикладом М. Сиваченка та О. Дорошкевича, дійсно можна віднести до справжніх перлин української прози і до одного з визначних творів світової літератури про тяжку долю жінок (Б. 53, с. 148; Б. 17, с. 201).

У повісті «Лихо давнє і сьогочаснє» Мирний зіставив дві епохи — кріпосницьку та післяреформу («два лиха»). Рівняючи їх, письменник в останній бачить багато гіршого.

В жанрі драматургії найбільшу популярність Мирному здобула «Лимерівна». Цю драму, не дивлячись на те, що Мирному драматичний жанр давався нелегко, деякі фахівці в цій галузі, наприклад, С. Д. Зубков, називають «перлиною української клясичної драматургії» (Б. 25, с. 3).

Читаючи твори П. Мирного, я почуваю себе наче в Україні з її невимовними красотами, її горем, її радощами і саме в ті часи, які автор описує. Це є мій внутрішній, суб'єктивний доказ того, що твори П. Мирного є реалістичні. В пошукуванні об'єктивних доказів цього я звернулась до праць літературознавців і знайшла в них таке:

А) В. М. Борщевський в книзі «Українська література» пише: «Панас Мирний увійшов в історію нашої літератури як один з найвидатніших письменників-реалістів . . .» (Б. 58, с. 18).

Б) М. Савченко, І. Пільгук, М. Пивоваров та Д. Чалий і другі радянські літературознавці повторюють те, що сказав В. М. Борщевський (Б. 53,

с. 6; Б. 45, с. 264; Б. 43, с. 88; Б. 44, с. 303; Б. 62, с. 417; Б. 27, с. 362).

Цілком ясно, що погляди радянських критиків не є для мене вірогідним мірилом і я їх згадую лише тому, що вони, як дивуюче виключення, збігаються з думками наших дійсних авторитетів, яких цитуємо нижче.

В) В «Історії літератури рускої» О. Огоновського на сторінці 809-ій читаємо: «Поміж українськими письменниками проявляють Панас Мирний та Іван Левицький-Нечуй справдешній хист до реального писання... в писаннях Мирного бачимо такий реалізм, що подекуди нахиляється до позитивного світогляду й до песимізму» (Б. 41, с. 809).

Г) Видатніший з видатніших літературознавців І. Франко відніс творчість Мирного до найяскравіших зразків реалістичної школи і прославив реалізм Мирного так: «Школа та зрозуміла задачу літератури і метод літературної праці далеко ширше, ніж попередня... Повісті Мирного, особливо ж 'Хіба ревуть воли, як ясла повні?', 'Повія' — ось найцінніші й справді тривкі здобутки літератури цієї школи» (Б. 27, с. 407).

Після приведених слів проф. О. Огоновського та І. Франка реалізм творчості Панаса Мирного не може викликати ні сумнівів, ні дискусій.

Щодо художніх засобів Мирного, то академік Єфремов, порівнюючи на літературному полі Нечуя-Левицького і Мирного, пише: «Єсть у цих двох письменників схожість і в темах і в загальному світогляді, хоча цілком інші у кожного з їх у натурі художні засоби... з Левицького швидче жанрист... з Мирного — більш психолог». (Б. 21, с. 169).

Крім реалістичного напрямку в творчості, крім захоплюючих сюжетів його творів, Мирний прославив себе також і любов'ю до України. В «Подорожі од Полтави до Гадячого» він пише: «Ні! не проміняю я своєї землі на ясне небо. Воно хоч і ясне, і безкрає, та пустісіньке — холодне . . . а земля така люба, хоч і чорна, так гарно розмальована ланами, лісами, бистрими та ясними річками . . . Вона мене споїла своїми сльозами, згодувала тяжкими зітханнями, колихала мене малую солодкими голосами своїх пісень любих, купала мене у вітрі буйнім. Як же мені її минути? (Б. 39, т. 2, с. 8).

Уже з цього одного уривку ми можемо вбачити не тільки любов Мирного до України, але й його художню натуру і чарівну в літературних малюнках Мирного українську мову. Про останнє, між іншим, проф. О. Огоновський написав: «Не минеся з правдою, коли скажемо, що мови української найлучше можна навчитись, читаючи повісті й романи Мирного» (Б. 41, с. 810).

Без усякого перебільшення можна сказати, що Панас Мирний — це є один з найбільш талановитих українських письменників, що зумів органічно зв'язати глибоко ідейну цінність своїх творів з високою мистецькою формою вислову . . .

Такий був Панас Якович Рудченко — Мирний.

I. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

*«Наче хто бризнув цілющою водою на моє серце
і запалив болячі виразки, що йому нили...»*

(Відгук П. Мирного на перші повісті
І. Нечуя-Левицького)

Славнозвісний повістяр, творець українського роману, глибокий знавець народного побуту та високий мистець української реалістичної прози, Іван Семенович Левицький, більш відомий під псевдонімом Іван Нечуй-Левицький, залишив Україні величезну літературну спадщину, в якій не з абияким мистецьким хистом, висвітлено життя селян при кріпацтві і особливо після його знесення, а також взаємини сільської інтелігенції з своїм народом та ставлення її до окупантів України — поляків і москалів.

Родився Левицький 13 листопада 1838 року в родині священика містечка Стеблева (на Київщині) при річці Рось серед чудових, живописних природних умов.

З автобіографії письменника (Б. 40, т. 10, с. 7—17) довідуємось, що не тільки батько останнього, але його дід і прадід були священиками в Стеблеві. Там же читаємо: «Батько мій любив рідний край, все було нам говорити, що на Україну дуже насіли польські пани та жиди, що московщина заїдає наш язик і національність... мати моя, Анна Лукіянівна, з дому Трезвінських, була весела, проворна, говорюча та співуча... по великоруській мати зовсім не вміла говорити, і в нас в сім'ї говорили по українській... я, брат та сестра малими спали в кухні на полу разом з своєю нянькою,

бабою Мотрею, котра приходилась далекою родичкою матері. Баба Мотря казала нам казок, співала пісень, водила мене з собою по селу до людей, де сама бувала . . .» (Б. 40, т. 10, с. 8—9).

Починаючи з 1847-го року, Левицький учився, з невеликою перервою, по 1865-й рік в трьох духовних учбових закладах: спочатку (1847—1852 р.р.) в Богуславському духовному училищі (бурсі) з неймовірними знущаннями над учнями і з «сухою, мертвою та абстрактною наукою»; в 1853 р. Левицький перейшов в Київську духовну семінарію, яку закінчив в 1859 р.; після закінчення семінарії Іван Семенович захворів і жив у батька, а потім рік учителював у Богуславському духовному училищі, одночасно готуючись до екзаменів в Київську духовну академію. В академію він був прийнятий в 1861-му році, а скінчив її в 1865 р. Про неї, між іншим, він написав так: «Між професорами в академії не було й духу українського. Один професор сказав на лекції таку штуку: «Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, якби вона з'явилась на світ». (Б. 40, т. 10, с. 16).

Після скінчення курсу академії, Левицький зразу ж в 1865 році одержав посаду учителя словесности в Полтавській семінарії, але незабаром почав учителювати послідовно в гімназіях Калиша, Седлеца і Кишинева, викладаючи російську мову і літературу, одночасно займаючись писанням творів на українській мові.

Після 25-ти років учителювання Левицький дістав, по його проханню, звільнення («відставку») з невеликою пенсією та переїхав до Києва, де жив

до смерті на становищі пенсіонера і професійного письменника.

Дуже цікавий словесний портрет Левицького залишив І. Франко, який зустрівся з Левицьким у Києві в 1885 році. Він написав: «Читаючи його (Левицького) оповідання, подивляючи широкий розмах його руки, широкі контури його малюнків, я уявляв собі їх автора сильним, огрядним людиною, повним життєвої сили і енергії. Тим часом я побачив невеличкого сухорлявого, слабенького чоловіка, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, ходив помаленьку дрібними кроками і вазагалі робив вражіння пташини, вродженої в клітці і привиклої в ній жити...» (Б. 7, с. 336).

Наче в доповнення чи в підтвердження вражінь Франка, акад. Єфремов про Левицького пише: «Мені, наприклад, що знав Івана Семеновича з 1893 року, здавалось завжди, що він не одмінився до останніх днів життя, — і якимось чудно було уявити собі, що цей хороший, наївний дідусь міг колись бути хлопцем... Наче й народився він таким самим дідусем у чистенькому сюртучку, у високих комірчиках і неодмінному галстучку... Жив Левицький анахоретом... Десятки років минали, а життя цієї оригінальної людини йшло все рівно, тихо, спокійно, раз заведеним ладом і не ламалось, ні на ступінь од того ладу не одступало... Навіть од свого звичаю — лягати спати о десятій годині — він ніколи не одступав... Багатьом мабуть у пам'ятку, як Іван Семенович зіпсував собі ювілей року 1904-го, вставши з-за стола під час патетичного слова одного з промовців, бо *«десята година — я більше не можу, спати хочу»*... і ювілей повинен

був закінчуватись без ювілянта» (Б. 22, с. 10, 41, 42, 43). А далі на сторінці 61-й тієї ж монографії акад. Єфремов зворушливо звертає увагу на те, що у шаленому темпі життя, в часи першої світової війни та революції, про старого Левицького просто забули. «Довелося зазнати йому, пише Єфремов, і голодування в буквальному розумінні, і холоду, й тієї черстої громадської філантропії, що частіш тільки ображає й раниць, а не вигоює. Одинокий і опущений, занедбаний і забутий, помер Левицький 2-го квітня 1918 року в страшній своєю репутацією «Дегтярівці», — і лиш його смерть викликала була пізні жалі на наше невміння обставити якомсь пристойно холодну старість наших заслужених працівників... (Б. 22, с. 61).

Помер Іван Семенович в тяжких умовах під час окупації Києва німцями.

На літературне поле Нечуй-Левицький з'явився вперше в 1868-му році на сторінках львівського журналу «Правда» в 30-літньому віці зі своєю повістю «Дві московки», але з'явився, як показав перший його твір, вповні сформованим, готовим письменником. Після цього за 50 років Левицький написав більше як 50 творів, в яких глибоко і широко відобразив життя різних суспільних верств в Україні: село до і після реформи 1861-го року, міщанство, купецтво, чиновництво, духовенство, українську інтелігенцію, жіночу долю, миколаївську солдатчину, і т. і.

Твори: «Дві московки», «Рибалка Панас Круть», «Причепка», «Баба Параска й баба Палажка», «Хмари», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Над Чорним морем», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюш-

ки й матушки» та й інші, написані до 1890 року, є найсильнішими і найкращими. Твори ж пізніші («Пропащі», «Поміж ворогами», «Не той став», «Приятелі» та інші) характеризуються, по словам акад. Єфремова, ніби «утомою, розволіклістю, веломовністю і млявим розвитком дії». З таким твердженням Єфремова про зниження таланту Левицького після 1890 року можна погодитись, як слушно відмічає Л. Білецький, лише умовно: «воно відзначається тільки у порівнянні до першої доби» (Б. 6, с. 7).

Напрямок та методи творчості для себе і для інших письменників Іван Семенович показує у своїй статті «Сьогоднішнє літературне прямування», надрукованій в «Правді» в 1878 та 1884 р.р. В цій статті відображені погляди Левицького на письменство, на його літературні смаки, симпатії та антипатії.

Літературне прямування для кожної літератури повинно, по Левицькому, здійснюватись на фоні трьох обов'язкових принципів — реальности, національности та народности.

Перший принцип на українському ґрунті робить письменника, як пише Левицький, «фокусом для своєї громади . . . осередком випнутого або увігнутого скла . . . в його душі повинна одсвітитись і перетворитись українська жизнь, що кипить або що плісняє кругом його» (Б. 22, с. 69).

Про другий принцип Левицький каже так: «Коли письменник хоч трошки чує себе українським громадянином, часткою українського народу й українського громадянства, він повинен мати за святу повинність одсвічувати в своїй фантазії, в

своєму серці ту громаду, що роїться кругом його, радити її радістю, плакати її слізьми, а не перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужого, неукраїнського життя» (Б. 22, с. 70).

Щодо третього принципу («народність»), то він від української літератури вимагає української народної мови та використання форм, стилю й духу народної поезії нашої батьківщини. Левицький в названій статті пише: «Українські письменники повинні обсипати свої твори перлами народної поезії, як золотою ряскою» (Б. 22, с. 74).

В світлі названих трьох принципів, Левицький в другій половині статті «Сьогочасне літературне прямування» одверто й недвозначно доводить непотрібність московської літератури для України, бо, як він каже, «ні українські вищі класи, ні духовенство та міщанство, ні тим паче народ не пізнають себе в персонажах Толстого й Тургенева, Островського й Успенського, Решетнікова й Некрасова. Побутом, духом, думками ці персонажі будуть чужі кожному не великоросові». (Б. 22, с. 76—77).

Щодо творчости самого Левицького, то він, за формою і змістом творів, був, як сказав ак. Єфремов, «строгим реалістом» (Б. 22, с. 92). Реалізм Левицького в творах підтверджують також: проф. О. Огоновський (Б. 41, с. 695—696), д-р Л. Білецький (Б. 6, с. 9—10), М. Глобенко (Б. 10, с. 763—764) і навіть усі відомі радянські літературознавці, зокрема: О. Білецький (Б. 7, с. 317—319), Є. Кирилюк (Б. 27, с. 371), Н. Крутікова (Б. 28, с. 259—260), В. Борщевський та Пільгук (Б. 57, с. 18).

Загальноновизнаний реалізм Левицького — це є його літературний напрям, а також одна з позитивних якостей його творчості в додаток до багатьох інших, які вкупі створили літературний талант. Цей талант відчув Панас Мирний, коли, після прочитання повістей Левицького «Дві московки» і «Рибалка Панас Круть» написав про них авторові так: «Наче хто бризнув цілющою водою на моє серце і запалив болячі виразки, що йому нили» (Б. 43, с. 58). Іван Франко, в свою чергу відзначив, що повість Левицького «Кайдашева сім'я», з погляду на артистичне змальовання селянського життя і добру композицію, належить до найкращих оздоб українського письменства» (Б. 27, с. 378).

Надзвичайно велику увагу Івану Семеновичу приділив акад. С. Єфремов, написавший книгу «Іван Левицький Нечуй», в кінці якої пише: «Були часи, — друга половина 80-х років, — коли з визначніших українських письменників старшої генерації він (Левицький) сам один з'являвся перед українською публікою в межах Росії і тільки самі його твори нагадували читачам, що взагалі є ще на світі українська література». (Б. 22, с. 140).

Вважаючи, що Левицький в історії української літератури є значним і блискучим явищем, бо його творчість широко охопила українське життя в різних його верствах і дала правдиве його зображення в живій, художній формі, я моє власне переконання в цьому питанні охоче і повністю підкоряю таким словам проф. О. Огоновського:

«Іван Левицький Нечуй є справді одним з найзнаменитіших письменників українських. Його по-

вісті суть неначе многоцінні жемчуги в скарбовні просвітної нашої святині... його твори визначаються природною правдою, гарячою любовію до рідної батьківщини й всякими прикметами народної поезії... Тому-то ім'я його звеличиться в історії нашої літератури...» (Б. 41, с. 694—696).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Агуф М.* Вступна стаття Агуфа (стор. 7—31) з книги: «Панас Мирний. Вибрані твори в одному томі». Державне літературне видавництво. Київ 1937 р., стор. 617.
2. *Антоненко-Давидович Б.* Вступна стаття Антоненка-Давидовича (стор. 3—24) під заголовком «На шляху до правди» в книзі: «Панас Мирний. Твори». Видавництво «Молодь», Київ 1965 р., стор. 416.
3. *Барвінок Василь* (в дійсності Барвінський Володимир). «Скошений цвіт». Друге видання зі вступом Богдана Лепкого. Київ—Ляйпціг, українська накладня, стор. 292.
4. *Барвінський Володимир* — див. п. 3.
5. *Барвінський Олександр.* «Історія української літератури», том другий.
6. *Білецький Л., д-р.* Передмова Білецького (стор. 3—17) в книзі «Іван Нечуй-Левицький. Хмари». Накладом Видавничої Спілки «Тризуб». Вінніпег 1952 р., стор. 360.
7. *Білецький Олександр.* Зібрання праць у 5 томах, том другий. Видавництво «Наукова думка», Київ 1965 р., стор. 672.
8. *Борщевський В. М.* — див. п. 58.
9. *Глобенко Микола.* «Забутий» («Українська Трибуна» за 30-те травня 1948 року).
10. *Глобенко Микола.* «Реалізм другої половини ХІХ ст.» (стаття в томі першому «Енциклопедії Українознавства», стор. 763—767).
11. *Грінченко Борис.* Твори в двох томах. Том 1-й, оповідання: «Без хліба», «Сестриця Галя», «Дядько Тимоха», «Ксеня», «Хата», «Катерина», «Батько та дочка», «Підпал», «Хатка в балці», «Палії», «Покупка», «Брат на брата». Видавництво Акад. Наук Української РСР. Київ, 1963 р., стор. 604.
12. *Грінченко Борис.* Твори в двох томах. Том 2-й, повісті: «На розпутті», «Серед темної ночі», «Під тихими вербами». Видавництво Акад. Наук Української РСР. Київ 1963 р., сторінок 591.
13. *Грінченко Борис.* Повість «Соняшний промінь». Видавництво Чарторийських. Нью-Йорк 1965 р., стор. 138.
14. *Грінченко Борис.* Драми й комедії: «Ясні зорі», «Нахма-

- рило», «Степовий гість», «Серед бурі», «Арсен Яворенко». Видання Губернського Земства у Чернігові, 1902 р., сторінок 400.
15. *Грінченко Борис*. Оповідання «Брат на брата». Львів, 1910 р. Видавництво «Добра книжка», сторінок 66.
 16. *Грушевський Михайло*. Ілюстрована історія України. Київ, 1918 р. сторінок 576.
 17. *Дорошкевич Ол.* Підручник історії української літератури. Книгоспілка, 1926 р., сторінок 346.
 18. *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці у двох томах, том другий, надруковано Київським поліграфічним комбінатом.
 19. *Евдокименко В.* «Панас Мирный — выдающийся украинский писатель-демократ» (статья из книги «Украинские революционные демократы»). Госиздат политической литературы, Москва, 1954, страниц 304.
 20. *Енциклопедія українознавства* в двох томах під головною редакцією проф. В. Кубійовича, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949 р., видавництво «Молоде життя». З тому другого використана стаття М. Глобенка про реалізм (див. вище п. 10), а з тому першого стаття д-ра Янева про українську родину (див. нижче п. 65).
 21. *Єфремов Сергій*, академік. «Історія українського письменства», видання 4-те, том 2-й. Київ, 1919 р., українська накладня, стор. 461.
 22. *Єфремов Сергій*, академік. «Іван Левицький Нечуй». Ляпціг, українська накладня, стор. 190.
 23. *Жук Н. Й.* «Шляхи розвитку української літератури кінця XIX початку XX століття». Київ, університет ім. Шевченка, 1966 р., стор. 89.
 24. *Зеров Микола*. «До джерел» (історично-літературні та критичні статті. Українське видавництво, 1943 р., Краків—Львів, стор. 272.
 25. *Зубков С. Д.* «Ранні драматичні спроби Панаса Мирного». Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ, 1958, стор. 56.
 26. «Історія української культури», том 1-ий (стор. 420—432). Видав Іван Тиктор, Вінніпег, 1964 р.
 27. «Історія української літератури» в двох томах. Том 1-й (сторінки 369—408 про дожовтневу літературу). Видав-

- ництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1955 р., стор. 732.
28. «Історія української літератури» у 8 томах. Том 4-й, книга 1-ша (стор. 218—260 стаття Крутікової про Левицького та стор. 260—331 — стаття Сиваченка М. про Мирного Панаса). Видавництво «Наукова думка», Київ, 1969 р., сторінок 436.
 29. «Історія української літератури» у 8 томах. Том 4-й, книга 2-га (стор. 5—25 стаття Сиваченка М. про Кониського; стор. 34—47 стаття Калениченка про Грінченка). Видавництво «Наукова думка», Київ, 1969 р., стор. 452.
 30. Калениченко Н. Л. — див. п. 29.
 31. Коваленко Надія. «Титан праці» (вступна стаття до книги: «Борис Грінченко. Твори». Видавництво «Молодь», Київ, 1970 р., стор. 356).
 32. Кониський О. Я. «Грішники». Роман-хроніка. Українська видавнича спілка. Вінніпег, 1917 р., стор. 291.
 33. Кониський О. Я. «Твори О. Я. Кониського-Перебенді», том 1. Оповідання («Непримиренна», «Хвора душа»). Одеса, 1899 р. — стор. 224.
 34. Кониський О. Я. «Твори О. Я. Кониського-Перебенді», том 2-й. Оповідання («У тісної баби», «За кригою», «Не любив двох», «Надії»). Одеса, 1899 — стор. 215.
 35. Кониський О. Я. «У гостях добре, дома ліпше», історичне оповідання Дрозда. Видання 2-ге. Київ—Ляйпціг. Укр. накладня, стор. 216.
 36. Крутікова Н. Е. «Русский реализм и становление украинской реалистической прозы» (доклад на міжнародном съезде славистов в сентябрі 1963 г.). Издательство Академии Наук Украинской ССР, Киев, 1963 г., сторінок 64.
 37. Крутікова Н. В. — див. п. 28.
 38. Левицький І. С. — див. п. 40.
 39. Мирний Панас (П. Я. Рудченко). Зібрання творів у 7 томах. Видавництво «Наукова думка», Київ, 1968—1971 р.р., сторінок 3960.
 40. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у 10 томах. Київ, 1965—1968 р.р. Видавництво «Наукова думка», сторінок 4562.

41. *Огоновський О.* «Історія літератури рускої» (сторінки 566—1263 про укр. письменників-реалістів), Львів, 1891 р., накладом Товариства ім. Шевченка.
42. *Петров Н. И.* «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», Киев, типография Давиденко, 1884 г., страниц 457.
43. *Пивоваров М. П.* «Панас Мирний, життєвий і творчий шлях». Видавництво художньої літератури «Дніпро». Київ, 1965 р., стор. 328.
44. *Пивоваров М. П.* «Проза Мирного 70-х років». Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1959 р., стор. 308.
45. *Пільгук І. І.* «У пошуках художньої правди». Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ, 1969 р., стор. 344.
46. *Пільгук І. І.* «Класична спадщина Бориса Грінченка» (вступна стаття в томі 1-му книжки: «Борис Грінченко, твори в 2-х томах», Київ, 1963 р., стор. 604).
47. *Пільгук І. І.* «Поетична творчість Бориса Грінченка» вступна стаття в книзі «Борис Грінченко. Поезії», виданої видавництвом «Радянський письменник», Київ, 1965 р.).
48. *Пільгук І. І.* — див. п. 58.
49. *Плевако Микола.* «Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали» (стор. 643—649 про Грінченка). Нью-Йорк, 1961 р., стор. 808.
50. *Радзикович Володимир.* «Історія української літератури», Нью-Йорк, 1967 р., стор. 160.
51. *Романенчук Богдан, д-р.* «Азбуковник», том 1 (стор. 244 та 245 про Володимира Барвінського), Філадельфія, 1969 р.
52. *Рудченко П. Я.* — див. п. 39.
53. *Сиваченко М. Є.* «Корифей української прози» (нарис творчости П. Мирного). Видавництво «Наукова думка», Київ, 1967, стор. 216.
54. *Сиваченко М. Є.* — див. п. 28.
55. *Сиваченко М. Є.* — див. п. 29.
56. *Тиктор Іван* — див. п. 26.
57. *Українка Леся.* Твори в десяти томах, том 10-й Листи.

- Видавництво художньої літератури «Дніпро», Київ, 1965 р., стор. 500.
58. *Українська література* (Складачі: Борщевский В. М., Пільгук І. І. та інші), видання третє. Видавництво «Вища школа», Київ, 1970 р., стор. 448 (стор. 13—43 про Левицького та Мирного).
 59. «Украинские революционные демократы» — див. п. 19.
 60. *Франко Иван*, твори в 20 томах. Видавниче Товариство «Книгоспілка», Нью-Йорк, 1956 р.
 61. *Холмський Иван*. «Історія України». Наукове Товариство ім. Шевченка, Нью-Йорк—Мюнхен, 1949 р., стор. 360.
 62. *Чалий Д. В.* «Становлення реалізму в українській літературі». Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1956 р., стор. 422.
 63. *Черкаський В. М.* «Панас Мирний» (біографія, дослідження). Видавництво «Наукова думка», Київ, 1973 р., стор. 392.
 64. *Шевченко Тарас*. «Кобзар». Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1960 р., сторінок 607.
 65. *Янів В. д-р.* «Українська родина» (стаття в Енциклопедії Українознавства, том 1-й, стор. 1134—1136) (див. вище п. 20).
 66. *Янів В. д-р.* «Українська родина в поетичній творчості Шевченка» (студія в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка», том 176, стор. 148—186). Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1962 р.
 67. *Messner Johannes*. «Die soziale Frage», Tyrolia-Verlag, Innsbruck—München.
 68. *Shabliovskiy Yevhen*. «Ukrainian Literature through the ages». Mistetstvo Publishers, Kiev, 1970, 244 pages.

	<u>ДР</u>	<u>ПРО</u>	<u>И</u>
<u>№</u>	<u>рядок</u>	<u>вирозуміння</u>	<u>треба</u>
	5 зн.	парафір	парафію
	9 зн.	законадм	заходам
37	10 зв.	атоді	а тоді
38	2 зн.	молодог	молодого
68	12 зв.	Карасці	Парасці
70	8 зн.	ць-	ьо-
74	10 зв.	ів	ік
74	13 зв.	зступили	вступили
	10 зв.	затями	втями
	11 зн.	затя	втя
15	10 зв.	покління	покоління
19	4 зв.	Грінченком	(лише слово бо воно є в 5-му рядку)
24	4 зв.	Галич	Гадяч
19	1 зв.	бискав-	блискав-